

Одеський національний університет імені І. І. Мечникова

Факультет історії та філософії

Кафедра історії України

Дипломна робота

на здобуття ступеня вищої освіти «бакалавр»

на тему: «Заснування та діяльність німецьких товариств в Одесі
у XIX – на початку XX століття»

«Establishment and activity of German societies in Odesa
in the XIX - early XX century»

Виконала: студентка денної форми навчання
спеціальності 032 Історія та археологія
Садова Іванна Віталіївна

Керівник к.і.н., доц. Синявська О. О.
Рецензент д.і.н., проф. Гребцова І. С.

Рекомендовано до захисту:
Протокол засідання кафедри
№ __ від _____ 2022 р.
Завідувач кафедри

(підпис) Бачинська О. А.
(прізвище, ініціали)

Захищено на засіданні ЕК № __
протокол № __ від _____ 2022 р.
Оцінка _____ / _____ / _____
(за національною шкалою, шкалою ECTS, бали)
Голова ЕК

(підпис) Сминтина О. В.
(прізвище, ініціали)

Одеса – 2022

ЗМІСТ

Вступ.....	3
Розділ 1. Огляд джерел та літератури.....	7
1.1. Аналіз джерельної бази дослідження.....	7
1.2. Історіографія проблеми.....	8
Розділ 2. Прибуття німецьких колоністів до Одеси.....	13
2.1. Законодавчі акти Російської імперії стосовно колоністів.....	13
2.2. Діяльність перших німецьких переселенців в Одесі.....	16
Розділ 3. Умови виникнення та особливості розвитку товариств до 1905 року.....	21
3.1. Прикази громадського піклування.....	21
3.2. Класифікація німецьких товариств.....	23
Розділ 4. Активізація діяльності німецьких товариств у 1905-1914 роках.....	32
Висновки.....	40
Список джерел та літератури.....	44
Додатки.....	50

ВСТУП

Актуальність обраної теми обумовлюється тим, що на сучасному етапі дуже гострим є питання існування національних меншин у нашому суспільстві. Довгий час після Другої світової війни у світовій спільноті простежувалося вороже ставлення до німців та усього німецького. Особливо це спостерігалось у ставленні до німецької діаспори. Існують випадки коли німці були вимушені приховувати своє походження та забувати про спілкування рідною мовою. Однак на сучасному етапі минулі війни та непорозуміння відійшли на другий план. Тому саме зараз, як ніколи, актуальні питання українсько-німецьких відносин, які мають багату історію та велику перспективу. Дослідження історії німецької діаспори на теренах Південної України у період XIX – XX століть дає нам змогу прослідкувати за німецькою громадою та її діяльністю у зазначений період.

Характерним явищем у обраний період було об'єднання представників різних громад для реалізації спільних ідей. Не винятком стала і німецька спільнота. Тому дослідження появи німецьких організацій, в тому числі товариств, які діяли у зазначений період на теренах Одеси, є дуже важливим аспектом для сучасної історичної науки міжнародних відносин. Дослідження діяльності різноманітних німецьких товариств допомагає формувати наше уявлення про німецьку спільноту, сприяє розвитку україно-німецьких відносин та створює необхідне підґрунтя для майбутньої співпраці.

Мета: дослідити діяльність німецьких товариств в Одесі у період XIX – початку XX століття.

У зв'язку з поставленою метою у роботі реалізуються основні **завдання:**

- проаналізувати джерельну базу, а також історію дослідження обраної теми;
- встановити особливості процесу створення законодавчих актів Російської імперії стосовно колоністів;

-охарактеризувати діяльність перших німецьких колоністів, що прибули до Одеси в зазначений період;

- відстежити процес створення Приказів громадського піклування в південному регіоні загалом та Одесі зокрема;

-класифікувати німецькі товариства, визначивши критерії для характеристики товариств;

- з'ясувати послідовність відкриття німецьких об'єднань в Одесі в зазначений період;

-визначити умови, які вплинули на активізацію формування нових німецьких об'єднань в Одесі на початку ХХ ст.;

- проаналізувати відомості про діяльність німецьких товариств після Маніфесту 1905 року;

- висвітлити значення «ліквідаційних законів» у подальшому розвитку діяльності німецьких об'єднань.

Об'єктом дослідження є німецькі товариства міста Одеси у другій половині ХІХ – на початку ХХ століття.

Предметом дослідження є основні напрями діяльності німецьких товариств в Одесі.

Територіальні рамки охоплюють територію міста Одеси в зазначений період.

Хронологічні межі охоплюють другу половину ХІХ століття – початок ХХ століття (до «ліквідаційних законів» у лютому та грудні 1915 року). Вибір нижньої хронологічної межі зумовлений фактом початку активного створення товариств німецькою громадою в Одесі з середини ХІХ століття. Верхня хронологічна межа пов'язана з всплеском антинімецьких настроїв у Російській імперії у зв'язку із початком Першої світової війни та запровадженням «ліквідаційних законів» 1915 року.

Дослідницька методика. Для розкриття теми у дипломній роботі використані загальнонаукові та спеціально історичні методи дослідження. Теоретичною основою роботи є загальноприйняті методи, що застосовуються

в історичній науці: науковість та об'єктивність. Із загальнонаукових прийомів використано аналіз та синтез, які допомогли оцінити законодавчі акти Російської імперії та провести продуктивну оцінку вивчених історичних джерел. Бібліографічний метод допоміг зібрати джерела та літературу до теми. Хронологічний та історико-аналітичний методи дозволили викласти матеріал у чіткій послідовності та логічній завершеності. Історико-порівняльний метод допоміг шляхом зіставлення встановити схожість і відмінність між історичними явищами, що вивчаються. Системно-структурний метод допоміг проаналізувати положення німецьких колоністів в Російській імперії. А також провести аналіз діяльності німецької громади та об'єднань, що існували в Одесі.

Аналізу джерел та літератури присвячений перший розділ. Тут відзначимо, що для розкриття теми було залучено максимально доступне коло джерел, у тому числі і архівних матеріалів із Державного архіву Одеської області. Опрацьована історична література з даної проблеми розділена на окремі групи, її аналіз наводиться у підрозділі 1.2.

Апробація дослідження. Основні теоретичні та практичні результати дослідження представлено на наукових та науково-практичних конференціях, зокрема, міжнародних: Друга міжнародна конференція «Архівістика: теорія методика і практика» (Кам'янець-Подільський, 22-23 квітня 2021 року), де відбувся виступ з доповіддю «Матеріали Держархіву Одеської області про національні благодійні товариства в Одесі на зламі ХІХ – ХХ століття». Матеріали дослідження обговорювались на щорічних студентських конференціях кафедри історії України Одеського національного університету ім. І. І. Мечникова: 77-ма звітня студентська наукова конференція ОНУ імені І.І.Мечникова, Одеса (он-лайн), 27 квітня 2021 року, доповідь «Статут Німецького благодійного товариства "Гармонія" як історичне джерело»; 78-ма звітня студентська наукова конференція ОНУ імені І.І.Мечникова, Одеса (он-лайн), 12 травня 2022 року, доповідь «Освітні німецькі товариства в Одесі у 1905-1914 роках».

Публікації. Матеріали дипломної роботи відображено в таких публікаціях:

1. Садова І. Матеріали Держархіву Одеської області про національні благодійні товариства в Одесі на зламі XIX – XX ст // Збірка Другої міжнародної конференції "Архівістика: теорія, методика і практика". Кам'янець-Подільський, 2021. С.174-176.

2. Садова І. Статут німецького благодійного товариства «Гармонія» як історичне джерело // Збірка матеріалів 77-ї звітньої студентської наукової конференції ОНУ імені І.І.Мечникова. Одеса, 2021. С. 67-75.

3. Садова І. Основні напрямки діяльності національних товариств у працях дослідників // Полілог, 2021. Вип.8. С. 29-44.

Структура роботи зумовлена її метою та завданнями обраної теми. Дипломна робота складається зі вступу, 4 розділів. У першому розділі розглядається джерельна база дослідження, а також аналізується історіографія поставленої проблеми. У другому розділі наводяться відомості щодо прибуття німецьких колоністів до Одеси, їх правовий статус в Російській імперії та особливості роду занять у перші десятиліття. Третій розділ дозволяє ознайомитися з Приказами громадського піклування, а також з організацією німецьких об'єднань на Півдні України у другій половині XIX ст. Четвертий розділ досліджує активізацію заснування німецьких товариств на початку XX століття. Також дослідження включає загальні висновки, список джерел та літератури, що налічує 53 позиції, з яких 16 джерел. Загальна кількість сторінок тексту – 55 сторінки. В дипломній роботі наведені додатки: таблиця хронології заснування благодійних товариств, а також фото архівних справ та документів стосовно обраної теми.

Розділ 1

ОГЛЯД ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

1.1. Аналіз джерельної бази дослідження. Існує багато друкованих джерел так чи інакше пов'язаних з діяльністю німецьких товариств в Одесі в зазначений період. Джерельна база дипломної роботи складається з декількох груп документів. Серед них велике значення для дослідження цієї теми мають документи ДАОО, тому до першої групи можна віднести архівні матеріали. В цій групі зібрані матеріали Держархіву Одеської області про національні благодійні товариства в Одесі, що представлені у другому фонді під назвою «Канцелярія Одеського градоначальника» [1]. Мною було опрацьовано декілька справ, серед них справа № 727 про благодійні товариства, що існували в Одеському градоначальництві. Справа містить загальні відомості про товариства: їх назву, дату затвердження статутів Міністром Внутрішніх Справ та початок діяльності, звернення до Канцелярії Одеського Градоначальника з проханням вирішення проблем національних об'єднань або ж про відкриття нових товариств у місті [3]. До цієї групи належить справа № 584 про відкриття в Одесі товариства під назвою «Гармонія». В справі містяться звернення до Одеського Градоначальника з проханням надання дозволу для відкриття товариства, його перші статuti 1861 року, а також відредаговані та доповнені – 1864, 1867 та 1869 років. Додається у справі також листування Дирекції товариства з Міністром Внутрішніх Справ та Одеським Градоначальником [2].

Другу групу складають опубліковані джерела, які можна поділити на дві підгрупи. До першої підгрупи потрапили документи статутів благодійних товариств, які знаходяться в Одеській національній науковій бібліотеці ім. М. Горького. Серед них статут Німецького благодійного товариства (1874 р.) [12], статут цього ж товариства 1900 року [13], статут Германського благодійного товариства (1903 р.) [11], статут Німецького клубу (1908 р.)

[14], Притулку при Одеській Римо-католицькій церкві (1899 р.) [15], а також Притулку для бідних дівчат римо-католицького віросповідання [16]. Всі статuti мають схожу структуру. Найчастіше статuti складаються з 5-6 розділів, в яких містяться мета та склад товариства, його управління справами, склад комітету загальні збори, права товариства, умови та правила припинення його діяльності, закриття.

До другої підгрупи належать законодавчі акти Російської імперії. Особливе значення серед них мають маніфести та накази Катерини II та Олександра I стосовно іноземних колоністів, зокрема німецьких. Першим був маніфест 1862 року [6], але він мав певні неточності, тому у 1863 році був прийнятий новий маніфест, який дозволяв селитися іноземцям в будь-яких губерніях Російської імперії та надавав права новоприбулим колоністам [8]. У цьому ж році був створений указ Катерини II про заснування Канцелярії опікунства іноземних колоністів [10]. У 1795 році Катерина II підписала новий указ на ім'я генерал-губернатора графа Зубова «Об устройстве селения единовѣрных народов в городе Одессе и окрестностях оного» [9]. В указі йшлося про умови та права переселенців, надання їм грошової допомоги та звільнення від податків на 10 років. Стосовно саме німецьких колоністів указ був підписаний у жовтні 1803 року Олександром I, згідно указу німцям дозволялося селитися на околицях Одеси, а також інших містах Херсонської, Катеринославської та Таврійської губерній [7]. Іншим законодавчим актом, що дозволяв селитися німцям в південному регіоні був указ Олександра I від січня 1814 року про дозвіл селитися німецьким колоністам з Герцогства Варшавського до Бессарабії [5].

1.2. Історіографія проблеми. Проблемі утворення та діяльності різних національних об'єднань на території України у складі Російської імперії в зазначений період присвячена чимала кількість наукових праць. Розвиток історіографії проблеми можна поділити на три основні групи. Перша група об'єднує узагальнюючі праці з історії та праці з діяльності національних

товариств, що існували в Одесі в зазначений період. До другої групи належать праці, присвячені діяльності німців в Одесі. Третю групу складають праці, присвячені благодійності на Півдні України.

Праці першої групи дають змогу ознайомитися з історичними фактами зазначеного періоду, а також діяльністю громадських організацій національних об'єднань, що існували в Одесі з початку ХІХ століття. Питанням історії іноземної колонізації Російської імперії в ХVІІІ столітті в своїй однойменній праці займався історик Г. Г. Писаревський [39]. Автор надає характеристику загальних умов того часу, які спричинили політику імперії, націлену на вихідців з інших країн. У праці виявлено на яких засадах та заохоченнях уряду прибували іноземні колоністи до Російської імперії та якими привілеями користувалися. Іншою працею, з історії Одеси є книга, присвячена сторіччю міста, «Прошлое и настоящее Одессы» [36], авторами якої були одеські історики О. І. Кирпичников та О. І. Маркевич. Серед робіт даної групи чільне місце займає відома узагальнююча праця – «Історія Одеси» 2002 року під редакцією В. Н. Станко [29], праця охоплює період з давніх часів і до сучасності.

Важливе місце серед вивчення діяльності благодійних товариств займає ґрунтовна праця дослідниці Л. Г. Білоусової «Національні товариства в Одесі в ХІХ – на початку ХХ ст.». В статті дослідниця проаналізувала діяльність і вперше узагальнила відомості щодо національних товариств Одеси, які, відповідно до завдань, поділила на групи [18]. Про громадські об'єднання різних етносів у південному регіоні в зазначений період пише Я. А. Бойчук [20]. У своїй роботі дослідниця описала етапи створення етнічних об'єднань, виявила особливості діяльності благодійних, культурних товариств, що діяли в період з 1861 по 1914 років. У роботі В. П. Ганзуленко «Римо-католицькі громади Півдня України (кінець ХІХ – початок ХХ ст.): соціальний аспект» розглядаються особливості соціальної діяльності римо-католицької спільноти, а також добродійна діяльність католицьких громад, яка

проявлялася відкриттям притулків, наданням допомоги нужденним, заснуванням товариств [23]. Ціла низка праць дослідниці В. В. Македон присвячена вивченню одеських національних товариств, що існували в період XIX – початку XX століття. Серед них праці «Документи з фондів Державного архіву Одеської області як джерело для дослідження розвитку національно-культурних товариств Одеси XIX – початку XX ст.» [33], Новоросійський університет в історії національно-культурних об'єднань Одеси наприкінці XIX – на початку XX ст.» [34] та «Просвітництво в діяльності одеських національно-культурних об'єднань у середині XIX – на початку XX ст.» [35].

Наступну групу становлять праці, присвячені діяльності німців в Одесі. Пальму першості в цій групі безсумнівно займає дослідниця Е. Г. Плеська-Зебольд. Майбутня дослідниця народилася в сім'ї службовців. Її батько був німцем, а мати – полячкою. Тому не дивно, що велику частину своєї наукової діяльності Ельвіра Германівна присвятила дослідженню історії німців в Одесі. Її праця «Одеські німці 1803-1920» дає змогу прослідити за історією німців майже з самого початку заснування міста. Також у цій праці є розділи присвячені німецьким благодійним товариствам [44]. У своєму доробку дослідниця має чимало праць про німців південного регіону. Наприклад, праці «Немцы Причерноморья» [40], «Прогулки по "немецкой" Одессе» [41], «Одесские немцы вчера и сегодня» [43] дають нам змогу ще більше зануритися у світ німецької громади в Одесі та зрозуміти особливості її існування періоду XIX та XX століть. Серед робіт чільне місце займає праця «Немцы Одессы и Одесского региона» [42] в співавторстві з дослідником А. Айсфельдом. Німецький дослідник А. Айсфельд присвятив чималу кількість робіт німецькій громаді, зокрема статтю «Немцы на юге Украины (1871-2003)» [17]. Про німців на півдні України пише і М. А. Шевчук у праці «Немцы на юге Украины (1803-1917)» [52]. Автор зазначає, що дана стаття може стати у нагоді починаючим дослідникам чи просто допитливим

читачам, адже містить деякі історичні факти з історії причорноморських німців.

О. А. Балтян у праці «Роль німецької общини в розвитку католицької церкви в Одесі» [18] досліджує внесок німецької общини Одеси в розвиток католицької церкви. Дослідниця аналізує роль німецьких католиків у релігійному житті міста, їхню добродійну діяльність.

Про німців пише В. В. Шевченко. Дві її праці «До питання про освоєння німцями Причорномор'я» [50] та «Німецька колонізація на Півдні Російської імперії в XIX – на початку XX століття» [51] надають змогу зрозуміти специфіку формування та розвитку німецьких колоній в південному регіоні. Авторка вказує на умови переселення німців до півдня України, їхню діяльність в перші роки перебування на новому місці, а також труднощі, з якими зіткнулися перші колоністи.

Праця О. К. Канєнберг-Сандул «Правове становище німецьких колоністів на півдні України (кінець XVIII ст. – 1917 р.)» [30] дає змогу прослідкувати становище німецьких колоністів згідно з законодавчих актів Російської імперії. Дослідниця характеризує особливості прав німецьких колоністів на свободу віросповідання, права на освіту, права на врегулювання культурних свобод німецької громади, тощо.

Для дослідження історії німців важливе значення має бібліографічний покажчик «Причерноморские немцы в жизни и деятельности г. Одессы и региона 1803-2003» [44]. Покажчик систематизований за розділами. В межах кожного розділу бібліографічні описи розташовані в алфавітному порядку. В праці представлена велика кількість джерел та літератури на різних мовах (українська, російська, німецька та ін.). Дана робота допомагає дослідникам орієнтуватися в історіографії проблеми дослідження історії німецьких переселенців.

До третьої групи належать праці, присвячені благодійності на Півдні України. Дослідженню проблеми благодійності в Одесі присвячено

монографію І. С. Гребцової «Становление государственного попечительства и общественной благотворительности в Одессе в конце XVIII-60-е гг. XIX ст.» [27]. Дослідниця розкриває особливості процесів громадської благодійності у південних губерніях.

Дослідник І. Г. Гветадзе у праці під назвою «Функціонування добродійних об'єднань та установ різної конфесійної приналежності на півдні України (XIX – початок XX ст.)» [24] аналізує діяльність релігійних благодійних товариств у південному регіоні. Автору вдалося охарактеризувати особливості створення та функціонування добродійних об'єднань (принципи роботи товариств, форми допомоги, тощо). Іншою працею дослідника є монографія «Добродійна та просвітницька діяльність іноземців на Півдні України (40-ві рр. XIX – початок XX ст.)» [25]. Автор виділяє основні аспекти благодійної діяльності іноземних колоністів. Характеризує умови заснування та діяльності національних товариств, котрі надавали допомогу своїм співвітчизникам.

До цієї групи належить праця А. В.Гедьо «Роль консульських установ у розвиткові добродійності в Одесі (середина XIX – початок XX ст.)» [26]. В своїй праці дослідниця проаналізувала діяльність добродійних товариств, створених в Одесі завдяки ініціативі консульських установ в середині XIX – на початку XX ст. А також дослідила причини виникнення добродійних товариств, методи їх роботи, форми надання допомоги, і т. д.

Отже, можна зробити висновок, що для дослідження даної теми велике значення мають документи ДАОО, а також опубліковані джерела, тому що саме вони дають змогу зробити всебічний та повноцінний аналіз діяльності німецьких товариств. Не менш значущими за своїм наповненням виступають праці дослідників, які відповідно до спрямування теми, були поділені на певні групи.

Розділ 2

ПРИБУТТЯ НІМЕЦЬКИХ КОЛОНІСТІВ ДО ОДЕСИ

Територія Південної України здавна була місцем співіснування представників різних національностей та віросповідань. В умовах розширення кордонів Російської імперії в останній чверті XVIII – початку XIX ст. до участі в процесі політичного та економічного освоєння регіону російський уряд та місцева адміністрація активно залучали іноземців [48].

2.1. Законодавчі акти Російської імперії стосовно колоністів.

Історія діяльності іноземців на теренах Південної України в останній чверті XVIII регулювалася законодавчими документами. Згідно з маніфестом Катерини II від 4 грудня 1762 року в Російській імперії було дозволено селитися іноземцям, окрім євреїв. В маніфесті також зазначено, що повертатися можуть ті, хто колись тут жив, але був вимушений покинути країну. Та всі злочини, скоєнні цими людьми, які за законом мали б нести відповідальність, будуть анульовані. Від залучення іноземців до Росії, крім збільшення населення, очікувалися й інші вигоди, які могли бути корисними для корінних жителів. Передбачалося, що колоністи працею, ремеслами, фабриками, заводами, мануфактурами та іншими справами зможуть принести користь усій державі. На іноземних колоністів покладалися надії, що вони своїм керівництвом, промислами, ремеслами, яких ще не знають у Росії, зможуть сприяти розвитку та впровадженню нових технологій землеробства, скотарства, розведенню лісів, а також відкриття нових мануфактур, фабрик та заводів [39, с.46].

Однак в маніфесті 1762 року не зазначалося, де саме можуть селитися іноземці, які в них будуть права та привілеї в Російській імперії [6, с.126]. Тому 22 липня 1763 року було прийнято новий маніфест, який вже дозволяв селитися іноземцям в будь-яких губерніях Російської імперії, в яких вони побажають, а також йшлося про надання їм прав. Іноземці, які не мали коштів для існування, могли розраховувати на допомогу з боку держави.

Дозволялося будувати церкви, а також вільно справляти віросповідання. Новоприбулі іноземці були звільнені від податків на певний термін, у деяких випадках до 30 років. Для побудови будинків, господарств, закупівлі скота, матеріалів, реманенту надавалися безвідсоткові позики на десять років. Іноземцям, які зупинялися в містах, надавалися безкоштовно квартири на півроку. Іноземці, які відкривали фабрики, мануфактури, заводи, яких до цього не було в Російській імперії, мали змогу не платити податки 10 років. Після закінчення безподаткового строку іноземці мали платити загальний податок, як і всі жителі Російської імперії [8, с. 313]. Іншим законодавчим актом цього ж року засновувалась у Петербурзі Канцелярія опікунства іноземних поселенців. Президентом Канцелярії призначався Граф Орлов. Канцелярія повинна була забезпечувати прийом іноземних колоністів, які переїжджали до Російської імперії назавжди. У відомстві Канцелярії були порожні землі, які мали віддавати іноземцям [10, с. 212]. Вже в 1766 році російська влада повідомила про припинення виклику колоністів до Росії. Все ж таки окремі групи колоністів (зокрема з Німеччини) продовжували перебувати до Російської імперії [52, с. 10-11].

Відомо, що після російсько-турецьких воєн 1768-1774 рр. і 1787-1791 рр. до Росії відійшли великі території між річками Південний Буг та Дніпро. Росія отримала важливий вихід до Чорного моря і вільний прохід через чорноморські протоки. Новий період в історії цього краю розпочався саме після успішного завершення російсько-турецької війни 1787-1791 років. Як наслідок, султанська Туреччина була вимушена підписати Ясський мирний договір, який остаточно закріпив за Росією так звану Очаківську область, куди входив і район Хаджибея. За пропозицією О. В. Суворова у Хаджибеї в 1793 році розпочалось будівництво фортеці [22]. Тим часом в Санкт-Петербурзі Катерина II прийняла рішення про базування Чорноморського гребного флоту в Хаджибеї. 27 травня 1794 року надійшов іменний наказ Катеринославському і Таврійському генерал-губернатору П. О. Зубову і рескрипт віце-адміралу Й. М. Де-Рібасу. В першому документі вказувалось,

що прийнято рішення будувати військовий і торговельний порт в Хаджибеї. Начальником порту і його будівництва було призначено командуючого Чорноморським гребнем флотом віце-адмірала Й. М. Де-Рібаса з переводом в Хаджибей бази стоянки флоту. Роботи повинні були проводитись під керівництвом О. В. Суворова, з підпорядкуванням йому Ф. П. Де Волана, за планом якого велось будівництво порту. Також імператриця наказала відкрити для вільної торгівлі у Хаджибеї гавань [29, с. 65-66].

У 1795 році вперше в офіційних документах з'являється назва Одеса. Як зазначено у книзі, присвяченій сторіччю міста, «Прошлое и настоящее Одессы», авторами якої були одеські історики О. І. Кирпичников та О. І. Маркевич, Хаджибей почали називати Одесою невдовзі після наказу Катерини II. Поступово почалась забудова нового міста, яка розвивалася дуже швидкими темпами [36, с. 13]. Наприкінці 80-х – на початку 90-х років XVIII століття, ще до розбудови міста на цих територіях проживало чимало постійних мешканців. На околицях переважали українці та молдовани, в центрі в основному жили росіяни і греки [29, с. 84].

Для того, щоб забезпечити новостворене місто населенням Катерина II у квітні 1795 року підписала указ на ім'я генерал-губернатора графа Зубова «Об устройстве селения единовѣрных народов в городе Одессе и окрестностях оного». Указ містив два положення: перше дозволяло селитися грекам та албанцям, які проявили свою вірність та мужність під час Турецької війни, друге дозволяло селитися єдиновірцям з інших країн в місті та його околицях. В указі йшлося про необхідність побудувати кам'яні будинки з невеличкими лавками для переселенців. В цих будинках іноземці могли проживати не більше року, за цей період вони мали побудувати власний будинок і туди переїхати. Якщо хтось з іноземців бажав залишитися в тимчасовому будинку постійно, тобто купити його, то він мав сплатити ту суму, яку витратила казна на його будівлю, кошти можна було сплатити протягом п'яти років рівними частинами. Гроші, які поверталися з куплених таким чином будинків, були спрямовані на будівництво нових домівок для нужденних

іноземців. Також сім'ям нужденних переселенців надавалася грошова допомога в розмірі 100-150 рублів на родину. Ці гроші можна було витратити на необхідні речі та їжу, утримання господарства, закупівлю реманенту, обладнання та ін. Коли кількість переселенців сягала більше 57 чоловік, то дозволялося побудувати для них церкву, в якій богослужіння мало вестися рідною для них мовою. На це виділялися кошти у розмірі двох тисяч рублів, які не потрібно було повертати. Всім іноземцям, які переїжджали до Росії на постійне місце проживання, дозволялося ввозити без мита своє господарство, а також товари на суму до трьохсот рублів. Переселенці були вільні від усіх податків та служб строком на 10 років, а після закінчення цього терміну мали сплачувати податки як і всі мешканці імперії. Над всіма переселенцями пропонувалося встановити піклувальника, посада якого складалася в тому, щоб опікуватися нужденними іноземцями, надавати грошову допомогу, притулок та захист від утисків з боку інших народів, а також підтримувати мир між представниками різних етносів [9, с. 686].

2.2. Діяльність перших німецьких переселенців в Одесі. Історія німецьких колоністів в Одесі починається з 1803 року. Саме тоді 17 жовтня був підписаний указ Олександра I, який дозволяв селитися в околицях Одеси, а також інших містах Херсонської, Катеринославської та Таврійської губерній. Імператор не тільки дав згоду на поселення в Одесі німецьких колоністів, а й ще особисто наказав, щоб про нужденних колоністів піклувалися та надавали допомогу у разі необхідності. Олександр I також зазначив, що Дюк Рішельє може купити землі графа Потоцького або когось іншого, для того, щоб надати ці землі нужденним німецьким колоністам. Для допомоги Дюку Рішельє створювалася Контора Опікунства іноземців. Ця контора мала на меті стати у нагоді Дюку у питанні допомоги нужденним іноземцям, будівництву домівок, притулків, а також в наданні грошової допомоги. В указі йшлося і про свободу віросповідання. Лютеранські та католицькі священики мали змогу переїхати в Одесу та вести богослужіння. Головне побажання імператора Олександра I було якнайкраще визнання

німецьких колоністів та забезпечення їх усім необхідним для комфортного існування на новій землі [7, с. 933-934].

Іншим законодавчим актом, що дозволяв селитися німцям в одеському регіоні був Указ від січня 1814 року Олександра I Міністру Внутрішніх справ про дозвіл селитися німецьким колоністам з Герцогства Варшавського до Бессарабії. Беручи в увагу те, що більшість переселенців зазнали лиха, Олександр I наказ надавати допомогу нужденним, в тому числі матеріальну [5, с. 734].

В червні 1831 року з'явився ще один документ – Положення комітету міністрів щодо німецьких колоністів, які виявили бажання переселитися з Царства Польського до Росії. Переселенцям дозволялося обирати вид діяльності, а також селитися де вони побажають: в містах, околицях, на порожніх ділянках. В положенні йшлося і про надання пільг протягом 10 років [52, с. 18]..

Німецькі колоністи, що прибували до Одеси з 1803 року за указом Олександра I були поселені Дюком Рішельє на околицях міста, на землях, куплених у графа Потоцького, а також у генерала Кислинського та Княжевича [52, с. 22-24].

Як зазначає в своїй праці дослідниця Е. Г. Плеська, перший транспорт з німецькими переселенцями прибув до Одеси в серпні 1803 року і налічував 29 сімей, серед них головним чином були землероби, шість коробників, два булочники та один кравець. Транспорт, який прибував пізніше, налічував ремісників не більше, але змінювався спектр їхньої діяльності. Серед них були теслярі, шевці, пивовари, хірурги, капелюшники та ювеліри. Згодом прибували представники різних професій та ремесл, серед яких були вчителі, топографісти, садівники, ковалі, ткачі, м'ясники [42, с. 127].

У перші роки свого господарювання на новому місті колоністи зазнали невдач та клопоту. Виникали проблеми з облаштуванням, не вистачало реманенту, знарядь праці, а також через посушливий клімат врожаї були дуже низькі. А подекуди взагалі траплялися неврожаї. Таке складне

становище переселенців змусило герцога Рішельє просити у держави про додаткову допомогу для нужденних [52, с. 22-24].

Серед німецьких переселенців були не тільки землевласники, а й дуже велика кількість німців-ремесників, які користувались доброю славою. Серед міського населення німці були відомі як дуже працелюбні та талановиті майстри з виготовлення транспортних засобів, столярної та ковальської справ, виготовляли смачні ковбаси. Сумлінно працювали мебельники, каретних і годинникових справ майстри, виробники фортепіано, капелюшники, чоботарі, миловари, друкарі та інші [29, с. 104].

В Одесі німецькі ремісники утворили невелике поселення, яке дістало назву Верхня німецька колонія. Її центром була побудована в 1827 році лютеранська кірха [42, с. 1]. Спочатку німецьку ремісничу колонію планувалося заснувати не в місті, а за його межами. Проте Одеса розвивалася дуже швидкими темпами, а разом із нею і територіальні межі міста. В 1807 році було вирішено прокласти вулиці Дворянську та Коблевську, які поєднували місто з Верхньою колонією [42, с. 127]. Німці сприяли становленню міського життя, поширенню європейської міської і побутової культури [43, с. 1].

В 1819 році було реорганізовано управління ремісничими цехами. Була створена управа, яка регулювала всі цехи. Ремісники з кожного цеху виплачували певну суму, тим самим утворюючи ремісничу казну. Німецька колонія за своїм складом не була однорідною. Її основою були перші німецькі колоністи, що прийняли російське підданство. Згодом до колонії стали приєднуватися сільські колоністи, які були вимушені в пошуках заробітку залишати свої домівки та працювати у місті, щоб прогодувати свою родину. За даними Ельвіри Германівни на 1825 рік в німецьких цехах було 455 майстрів, підмайстрів та учнів. З них 280 були колоністами, а 175 мали іноземне підданство [42, с. 127].

Серед німецьких майстрів відомий Карл Гааз – майстер з виготовлення музичних інструментів. Спочатку було засновано невелику майстерню з

виготовлення інструментів, яка згодом перетворилася на фабрику, працювало в ній в різні періоди від 15 до 50 чоловік. Фрідріх Гемерле – видатний майстер меблевої справи. М. Воронцов казав, що в Одесі меблеві майстри зовсім не гірше, ніж у столиці. Ф. Гемерле також займався меблюванням купецької біржі на Приморському бульварі. Миловар Фрідріх Кунерт ще в 1806 році заснував в Одесі перший невеличкий завод з миловаріння, який забезпечував містян милом та свічками, до кінця століття він перетворився на один із значущих заводів південного регіону. Одне з перших металообробних підприємств в Одесі організував Яків Мюльнер, який виготовляв дефіцитну мідну та бронзову фурнітуру для меблярів та будівельників [41, с. 13], [42, с. 135]. Один з перших парових млинів в Одесі був заснований в 1878 р. бароном А. Масом, через 15 років став власністю Франца Олова та Людвіга Дуріана. Торговий дім Олова та Дуріана був відомий завдяки високоякісному борошну, яке експортувалося в різні країни Європи та Близького Сходу [41, с. 21].

Окрім великої кількості ремісників серед німецьких переселенців були представники дворянства, аристократії. Благополуччя Одеси протягом багатьох десятиліть забезпечувала вивізною зернова торгівля. Великий внесок у її розвиток зробив торговий дім Н. Штігліца. В 1838 р. він став власністю консула А. Маса та його компаньйона Е. Шульца. Чесність та обов'язковість у веденні справ збільшували кількість торгівельних операцій фірми, розширювали комерційні зв'язки одеських купців із Європою. Високий рівень життя міських жителів підставі найбільших торгових будинків братів Стіфель, В. Вагнера, Белліно-Фендеріх, Фальц-Фейнів та інші [43, с. 2]. Торговий будинок В. Вагнера користувався неабиякою популярністю. Тут торгували оптикою, дорогими тканинами, шкіряними виробами, вогнепальною зброєю, предметами розкоші Англії, Франції, Німеччини, Америки [41, с. 21].

Таким чином, з моменту заснування міста Одеси влада Російської імперії всіляко сприяла збільшенню населення міста в тому числі за рахунок

прибуття іноземців. Влада вбачала в цьому свої інтереси. По-перше, заповнювалися тільки-но приєднані території після російсько-турецьких війн. По-друге, керівництво імперії сподівалося, що іноземці разом із собою привезуть свої вміння, знання, а разом із тим розвиток економіки, ремесел, культури на західноєвропейський манер. Надії влади Російської імперії справдилися. Німецькі колоністи, котрі приїжджали до Одеси з 1803 року, були заповзятими ділками з різних ремесел. Вони користувалися популярністю та пошаною серед місцевого населення. А разом із тим привозили з собою традиції та звичаї європейської культури.

Розділ 3

УМОВИ ВИНИКНЕННЯ ТА ОСОБЛИВОСТІ РОЗВИТКУ ТОВАРИСТВ ДО 1905 РОКУ

Одеса, як найбільше портове прикордонне місто Півдня Російської імперії, стала перехрестям активних міжнародних і внутрішніх міграційних потоків та місцем постійного або тимчасового перебування представників понад ста національностей, зокрема іноземців [19, с. 44]. Чималу вагу мав і той факт, що Одеса була великим адміністративним центром, залишаючись центром судового, військового та навчального округів. Зміцнювалась уява про Одесу як про місто багате, упорядковане, гарне. Тому тут активно виникають і розвиваються різноманітні національні товариства, зокрема, німецькі. Загальна ж державна політика щодо формування різноманітних товариств почала формуватися ще наприкінці XVIII ст.

3.1. Прикази громадського піклування. Від 7 листопада 1775 р. в губернських містах Російської імперії почали створюватися Прикази громадського піклування. Саме вони стали першими державними установами, до компетенції яких входили соціальні питання. Розвиток державного піклування у цей період багато в чому був пов'язаний з поширенням в Російській імперії ідей європейського просвітництва [27, с. 264]. Такі установи допомагали бідним: організовували притулки, лікувальні та навчальні заклади. Діяльність Приказів регламентував закон «Установи для управління губерній Всеросійської імперії» [32]. Зародившись в XVIII столітті, своє поширення і розвиток Прикази отримали в першій половині наступного століття. Вони були державними органами, якими керували губернатори. Прикази громадського піклування створювались поступово протягом кінця XVIII – початку XIX ст. Прикази спочатку підпорядковувалися Колегії економії. З заснуванням в 1802 р. міністерств, які замінили в процесі міністерської реформи колегії, вони увійшли до

підпорядкування Міністерству внутрішніх справ [27, с. 268]. Загальне керівництво здійснював імператор. Він особисто давав дозвіл на установи благодійних товариств в місті [32].

Сучасні дослідники відзначають, що крім державного піклування і приватної благодійності у першій половині XIX ст. набула розповсюдження громадська добродійність, яка розвивалася на засадах заснування благодійних громадських товариств. Благодійні товариства та заклади протягом всієї першої половини XIX ст. засновувалися тільки на підставі «найвищого дозволу», тобто з особистого схвалення самодержавця. Межею, що дозволила розширити повноваження на місцях і спростити процедуру заснування благодійних товариств, стали 60-ті рр. XIX ст. – видання двох спеціальних указів (1862 і 1869 рр.), які передавали право дозволу відкриття благодійних товариств і закладів в руки Міністерства внутрішніх справ. Ці документи започаткували новий етап у розвитку благодійності в Російській імперії [27, с. 270].

Процес виникнення громадської благодійності у південних губерніях порівняно з центральними губерніями Російської імперії мав свої особливості, що продиктовані специфічним становищем самого краю, який освоювався переселенцями. Помітне місце серед переселенців належало іноземним колоністам. Незважаючи на успіхи в соціально-економічному розвитку приєднаних до Російської імперії в другій половині XVIII – початку XIX ст. південних територій, переселенський рух і освоєння нових земель мали й свій зворотний бік – створення широкого прошарку малозабезпечених і незаможних верств населення, які гостро потребували соціального захисту [27, с. 278].

Бурхливий розвиток економіки Одеси приваблював заможних купців та заповзятих ділків як вітчизняного, такі, значною мірою, іноземного походження. А також бідноту, сповнену надій – відшукати тут собі заробіток. Шукаючи щастя, представники різних національностей і різних соціальних

верст наповнювали місто, приносили свої капітали, робочі руки, здібності і таланти [29, с. 137].

Закономірністю став факто об'єднання громад різних етносів та утворення національних товариств для спільної реалізації різноманітних соціальних інтересів, в тому числі діяльність благодійних установ, що допомагали нужденним.

В Одесі, з самого початку існування міста, благодійністю відав Одеський приказ громадського піклування, який було засновано у 1823 році [31]. У його підпорядкування передавалися всі функції щодо соціального захисту населення. Разом з функціями передавалися і будівлі, в яких розміщувалися: міська лікарня, богадільня, сирітський будинок і міське дівоче училище. Але одночасно з цим, з'являлися приватні ініціативи, індивідуальні жертводавці та цілі компанії, спрямовані на підтримку нужденних [31].

3.2.Класифікація німецьких товариств. Як зазначає дослідниця А. В. Гедьо, специфіку одеської філантропії визначає фактор того, що тут перебувало чимало іноземних консульств, які сприяли відкриттю національних об'єднань. Головною метою всіх цих об'єднань було надання допомоги підданам своїх країн, які постійно або тимчасово проживали на теренах Російської імперії [27, с. 165].

Опрацьовані мною матеріали стосовно товариств за завданням їхньої діяльності можна поділити на наступні групи: релігійну, благодійну та культурно-просвітницьку.

У перші десятиліття XIX століття німці були об'єднані здебільшого на релігійному ґрунті, тому перша група присвячена конфесійному різноманіттю у німецькій громаді. Адже дуже важливим чинником для існування народу є його духовний світогляд та релігія. Тож не дивно, що запрошуючи іноземних колоністів в південний регіон, уряд гарантував їм свободу віросповідання. Серед німецьких переселенців у конфесійному

відношенні більшість складала лютерани[52, с. 41]. Крім того, були також католицькі, протестантські та менонітські храми, в середовищі яких активними темпами розвивалася конфесійна благодійність. У містах при храмах почали з'являтися притулки для дітей та людей похилого віку, благодійні установи для людей з різними фізичними вадами. Їх утримували за рахунок суспільних доходів і приватних пожертвувань. Однією з перших, у 1826 р., було відкрито богадільню при євангелічно-лютеранській церкві в Одесі. Через брак коштів її діяльність неодноразово припинялася, однак кожного разу поновлювалася.

На початку 30-х років XIX століття з ініціативи пастора К.-Ф. Флетніцера церковна рада лютеранської церкви вирішила прийняти необхідні заходи із надання допомоги хворим та літнім єдиновірцям. В якості тимчасового рішення було запропоновано винайняти для них невелике помешкання біля церкви. У 1844 р. було вирішено розмістити притулок для людей похилого віку в спеціально побудованому для цього приміщенні. З цією метою наступного року церковна рада звернулася до будівельного комітету з проханням виділити церкві ділянку. У серпні 1846 р. газета «Одесский вестник» повідомляла про відкриття при євангелічно-лютеранській церкві Будинку піклування для убогих і престарілих. Майже через 10 років був побудований другий поверх будівлі, із цього часу богадільня стала постійно діючим закладом [24, с. 395].

Євангелічно-реформатська громада була заснована в 1842 році. У 1851 році на розі Херсонської та Преображенської вулиць на приватні пожертвування було збудовано першу будівлю реформатської церкви, в 1896 році – другу, за проектом петербурзького архітектора В. Шретера. Невелика громада об'єднувала німців російського, австрійського та німецького підданства, швейцарців, французів. Богослужіння проходило німецькою та французькою мовами, чергуючись через тиждень. Прихожани були заможними людьми, тому у притулках для жебраків потреби не було. У церковній будівлі розміщувався притулок для гувернанток та бон, що

опинилися без роботи. У ньому розміщувалися жінки всіх віросповідань та національностей [43, с. 9-10].

Римо-католицька громада – найстаріша в місті. Перший будинок костелу було збудовано у 1801 р. Німці-католики селилися поблизу на Ремісничій вулиці. Колонія називалася Нижньою німецькою. Протягом кількох років католицька громада об'єднувала парафіян різних національностей, служба велася латинською мовою. З 1821 р. богослужіння велося німецькою, французькою, італійською та польською [41, с. 69-70]. У 1857 році католицька спільнота вирішила організувати збір пожертвувань із метою відкрити при церкві притулок для хлопчиків та дівчат католицького віросповідання. До клопотання додавався статут притулку, відповідно до якого планувалося приймати дітей віком від двох до семи років. Хлопчиків планувалося виховувати й залишати у притулку до 12–13 років, після чого влаштовувати на роботу до ремісників з метою набуття досвіду. Дівчата могли залишатися в закладі доти, поки їх не вдасться влаштувати в заможні сім'ї в якості куховарок, швачок та покоївок. У травні 1882 р. в Одесі почало свою діяльність парафіяльне благодійне товариство при Римо-католицькому костелі, яке надавало допомогу своїм бідним парафіянам. Форми допомоги були різними. Товариство видавало продукти харчування, одяг, разові грошові виплати, займалося пошуком роботи, розміщувало людей похилого віку в притулках. Відбувалося також навчання дітей за кошти товариства, заснування своїх навчальних закладів. У 1888 р. при настоятелі Р. Рейхерті була відкрита і католицька богадільня [24, с. 396]. 23 березня 1899 року Одеський градоначальник дозволив об'єднанню відкрити дитячу їдальню, яка забезпечувала харчуванням дітей малозабезпечених членів громади, якими опікувалося благодійне товариство. Згодом, у 1903 році при дитячій їдальні було споруджено притулок-інтернат для хлопчиків. За даними І.Г. Гветадзе Благодійне товариство успішно функціонувало до революції 1917 року [24, с. 397].

Відомо про відкриття ще одного притулку у 1898 році, котрий мав назву «Притулок для бідних дівчат римо-католицького віросповідання». Засновницею товариства була Марія Карлівна Држевецька, тому притулок було вирішено назвати «Будинок Марії». Кошти товариства складались з пожертвувань його засновниці, добровільних внесків сторонніх осіб, а також з продажу виробів рукоділля. Головною метою товариства була опіка та виховання бідних дівчат. Для досягнення мети дівчат навчали рукоділля та різноманітним ремеслам. Для здобуття необхідної освіти їх могли відіслати в приватні школи. Після досягнення повноліття дівчина мала змогу залишитися у притулку та допомагати виховувати менших [16, с. 4].

В цілому в Одесі розвивалися найрізноманітніші форми благодійності. У 1840-1860-их рр. найбільш розвиненими були об'єднання корпоративного характеру – товариства взаємодопомоги. В подібних об'єднаннях допомога надавалася, як правило, членам громади. Паралельно існували благодійні заклади, в яких допомога надавалася всім, незалежно від віросповідання [32].

Тому другу групу складають благодійні товариства, які передбачали своєю діяльністю допомогу нужденним незалежно від їхньої конфесії. Однією з перших добродійних організацій, заснованих німцями, вважається Німецьке благодійне товариство, яке проіснувало в Одесі з 1846 до 1914 рр. Статут товариства було затвердженоу серпні 1846 року. Мета товариства полягала в покращенні матеріального положення співвітчизників, які тимчасово або постійно проживали в Одесі [3, арк. 18]. 10 червня 1874 року було затверджено новий статут товариства. Мета товариства дещо доповнилася. Віднині товариство не тільки надавало матеріальну допомогу, але й допомагало знайти роботу нужденним, придбати необхідні матеріали для праці. Всі внутрішні справи товариства велися німецькою мовою. Постійним почесним головою товариства був генеральний консул Німецької імперії в Одесі [12, с. 7-10]. Змінювався статут товариства в 1900 та 1903 роках. Новий статут, затверджений міністром внутрішніх справ П.

Дурново у вересні 1903 року, розширював головну мету діяльності товариства, а саме, доставлення коштів для поліпшення матеріального та морального стану бідних германо-підданих в Одесі, без різниці статі, віку, звань, звань станів та віросповідань. Для досягнення мети товариство займалося найрізноманітнішими видами надання допомоги, яка виражалася в постачанні одягом, їжею та притулками незаможних, постачанням бідних хворих медичною допомогою та ліками, визначенням для людей похилого віку та бідних у лікарні, будинки піклування, а малолітніх у сирітські будинки та притулки. Товариство також займалося навчанням та вихованням сиріт та дітей незаможних, наданням нужденним коштів для того, щоб повернутися на Батьківщину[13, с. 5], [11, с. 2-4].

Окрім Німецького благодійного товариства, із 1888 р. існувало ще й Товариство взаємодопомоги німецьким підданам, котрі відбули військову повинність офіцерами та нижніми чинами. Воно, так само, підпорядковувалося Міністерству внутрішніх справ. За даними дослідниці А. В. Гедьо головною метою і формами надання допомоги Німецького благодійного товариства та Товариство взаємодопомоги німецьким підданам були схожими, відтак у 1897 р. вони об'єдналися в єдине Благодійне товариство для німецьких підданих в Одесі. У травні 1897 р. було затверджено його новий статут, де визначалися основні завдання: надання одягу, їжі та приміщення незаможним; видача в особливо поважних випадках грошової допомоги; піклування та виховання сиріт та дітей незаможних батьків; постачання бідних медичною допомогою і т. д. [26, с. 167-168].

Дослідниця Е. Г. Плеська-Зебольд зазначає, що товариство також підшукувало роботу, допомагало з придбанням матеріалу, необхідного для якого-небудь заробітку, сприяло вигідному збуту виробів та товарів. Робилися заходи до викорінення жебрацтва серед людей похилого віку, невиліковно хворих поміщали за рахунок суспільства в богадільні, влаштовували їдальні [44, с. 317].

Діяльність товариства також проявлялася і в тому, що лікарі могли надавати безкоштовну медичну допомогу, аптекарі – постачати дешеві ліки, вчителі – безкоштовно навчати дітей тих, хто знаходився під опікою товариства. Також можна було взяти на виховання або утримання когонебудь з бідних за свій рахунок. Дослідниця відмічає, що у різні роки Німецьке благодійне товариство розміщувалося в Лютеранському провулку, 2, у власному будинку Ю.Лемме на Поштовій, в приміщеннях німецького консульства на Херсонській, 54 та Рішельєвській, в будинку Ралі [44, с. 317].

До третьої групи німецьких товариств можна віднести товариства, які пов'язували своє існування з культурно-просвітницькою діяльністю. До цієї групи можна віднести німецьке товариство під назвою «Гармонія», яке розпочало свою діяльність з 1861 року, а також Гімнастичне товариство, засноване у 1880 році. Про останнє знаходимо не дуже багато інформації. За даними Е. Г. Плеської-Зебольд у 1880 році німецька громада заснувала Гімнастичне товариство, головною метою діяльності якого було сприяння поширенню масової фізичної культури у місті [43, с. 6]. В праці Я. А. Бойчук зазначено, крім гімнастичних занять, в межах об'єднання передбачалися заняття фехтуванням та плаванням. Кожне заняття проходило під пильним наглядом лікаря та двох тренерів, які пройшли курси в медичному управлінні. Товариство готувало вчителів гімнастики, підготовка яких проводилася за програмою, затвердженою медичною радою [20, с. 152]. Про Гімнастичне товариство пише і В. В. Македон, яка зазначає, що це було єдине товариство спортивного характеру, яке до того ж складалося не з суто з німців [33, с. 87]. Дане об'єднання стало основою для утворення Одеського гімнастичного товариства, котре займалося поширенням фізичної культури серед міського населення та об'єднувало представників різних національностей [43, с. 7].

Про товариство «Гармонія» більше інформації. Е. Г. Плеська-Зебольд зазначає, що в квітні 1861 року декілька друзів подали на ім'я генерал-губернатора прохання, в якому розповіли про своє бажання збиратися в певні

вечори на обраній квартирі для проведення часу і заняття музикою, літературою, природничими науками, "промисловістю", механікою. Також авторка наводить дані про те, що прохання підписали бухгалтер будинку "Страц і К" Генріх Вильгельмович Теш, книготорговець Е.Берндт, син купця Едвард Ведде, хімік Альберт Гіліг, бухгалтер фірми Петрококіно Карл Пецольд і бухгалтер фірми "Белліно-Фендеріх" Ернст Румелін[44, с. 319].

Статут товариства «Гармонія» було затверджено у тому ж 1861 році. Головною метою товариства був обмін між його членами різними пізнаннями, приємне проведення часу, заняття співом, музикою, літературою, природничими науками, галузями промисловості та механіки. Окремим пунктом зазначалося, що державні та релігійні питання, а також політика зовсім не входили в цілі товариства і в жодному разі не допускалися в його межах. Статут 1861 року був невеликим і складався з чотирьох параграфів. Перший був про мету товариства, другий – про склад, третій – про правила та обов'язки членів, а четвертий – містив загальні правила [2, арк. 10]. Через те, що статут був дуже маленький і страждав багатьма недоробками, які заважали діяльності товариства, в 1864 році було видано новий статут. Окремим параграфом було зазначено, що до складу товариства «Гармонія» могли потрапити німці, а також всі бажаючі, які володіли німецькою мовою, полюбляли усе німецьке, досягли 20 років та мали гарну поведінку. Статут товариства змінювався ще в 1867, 1868 та 1869 роках.

За даними книги Ельвіри Германівни «Одеські німці 1803-1920» більш ніж 30 років товариство не мало власного приміщення і розміщувалося в орендованих, одним з перших була будівля на Софіївській, одне з останніх – будинок Карузо на Ланжеронівській. Все це було через те, що мати нерухоме майно товариству було заборонено ще на основі перших статутів. Але у 1898 році з дозволу міністра внутрішніх справ було дозволено внести доповнення, що дозволяло придбати одне нерухоме майно в місті Одесі. У 1899 році товариство придбало ділянку землі в Авчінніковому провулку, в якому

побудувало будівлю з невеликим красивим театральним залом на 600 місць з партером, ложами і хорами. Його оздоблення відрізнялася відсутністю розкоші і витонченою простотою. У ньому проходили маскарадні вечори, давалися гастролі заїжджих акторських труп [44, с. 320].

Дослідниця І. М. Надєждіна зазначає, що засноване у 1861 році німецьке товариство «Гармонія» було місцем, де проводилися музичні і драматичні вечори, організовувалися добродійні концерти і вистави, читалися лекції. У 1899 році товариство придбало приміщення з театальною залом на 600 місць [38, с. 78].

В. М. Щепакін у своїй праці, присвяченій камерному виконавству в Одесі у другій половині XIX століття, зазначив, що восени 1867 року газета «Одесский вестник» анонсувала серію квартетних зібрань, які мали відбутися саме в залі німецького клубу «Гармонія» за участю виконавців Франка, Бабушки, Россета та Куммера. З того часу протягом наступних трьох років камерні концерти в Одесі стали регулярними і бажаними музично-культурними подіями [53, с. 90].

До цієї ж групи можемо віднести і «Німецький клуб ремісників та промисловців». Відомостей про це товариство дуже мало, відомо, що воно розпочало свою діяльність у 1869 році та функціонувало аж до 1915 року. Як зазначає дослідниця В. В. Македон, відомостей про це товариство немає навіть у фондах одеського архіву. Невелику згадку про товариство знаходимо у праці Ю. М. Руснак «Вплив європейських традицій на формування одеської піаністичної школи», де зазначено, що в Одесі у другій половині XIX століття в клубах при двох німецьких товариствах «Гармонія» та «Клубі ремісників та промисловців», відбувались театральні вистави, музичні вечори, виступи хорових колективів, а також видавались дві німецькомовні газети. Ремісники часто влаштовували саморобні спектаклі та театральні вистави [47, с. 395].

Таким чином, дослідивши матеріали стосовно діяльності німецьких товариств у XIX столітті, можна зробити висновок, що німецька громада у

перші десятиліття об'єднувалась на релігійних засадах. Вже згодом почали утворюватися німецькі товариства, першочергова мета яких була благодійність та надання допомоги нужденним. Були й товариства, об'єднанні на засадах культурно-просвітницьких ідей, учасники яких мали змогу обмінюватися своїми вміннями, поширювати культуру знань та спорту.

Розділ 4

АКТИВІЗАЦІЯ ДІЯЛЬНОСТІ НІМЕЦЬКИХ ТОВАРИСТВ У 1905-1914 РОКАХ

Початок ХХ століття для Російської імперії ознаменувався поразкою в російсько-японській війні (1900–1905 рр.), невдоволенням політикою імператора, народною «смутою», наслідком цього стали революційній події 1905-1907 років. Початок революції пов'язують з розстрілом багатотисячної мирної демонстрації 1905 року у Петербурзі. Після цього по всій Російській імперії прокотилася хвиля страйків. Люди вимагали покращення умов життя, поліпшення умов праці, пом'якшення цензури, політичних свобод і т. д. В селах революція набула більш радикальнішого характеру: селяни спалювали маєтки поміщиків, забирали землі, худобу [46].

Розмах революційних подій та страйків по всій країні змусили уряд піти на поступки демонстрантам. Імператор Микола II був вимушений підписати Маніфест 17 жовтня 1905 року. За написання Маніфесту був відповідальний голова Кабінету Міністрів С. Ю. Вітте. Маніфест 1905 року проголошував низку політичних та громадянських прав: свободу слова, зібрань, організацій [49], [37].

У Маніфесті від 17 жовтня 1905 року Микола II закликав прагнути якнайшвидшого припинення настільки небезпечної для держави смуги. Зі свого боку імператор обіцяв вжити заходів для усунення прямих проявів безладу, безчинств і насильств. Для охорони мирних людей, які прагнули спокійного виконання своїх обов'язків, а також для умиротворення державного життя, імператор визнавав за необхідне об'єднати діяльність вищого Уряду. Маніфест складався з трьох основних розділів [4]. Головне його значення полягало в тому, що він докорінно змінив державний устрій Росії – з самодержавного на конституційний. Він заклав основи «Думської монархії», яка існувала до лютневої революції 1917. Головним наслідком

Маніфесту 17 жовтня було обрання спочатку Першої, а потім ще трьох Державних Дум, що ділили законодавчу владу з царем. У третьому пункті зазначалося, що жодний закон не міг бути затверджений без дозволу на це Державної Думи.

Одним з найважливіших пунктів, на мій розсуд, є перший пункт Маніфесту 1905 року, в якому йшлося про надання населенню непорушних основгромадянської свободи на засадах дійсної недоторканності особи, свободи совісті, слова, зборів та спілок[4].

Вирішальною подією у законодавстві стосовно громадських об'єднань став указ Миколи II від 4 березня 1906 року «Про тимчасові правила товариств та спілок». Цей документ продовжував ідеї Маніфесту 17 жовтня 1905 і став першим в історії Російської імперії законодавчим актом, що допускав діяльність різних, у тому числі, політичних утворень. Указ «Про тимчасові правила про товариства та спілки» визначав правові норми, порядок створення, функціонування та діяльності суспільних організацій[37].

Ухвалення низки законодавчих актів на початку ХХ століття зумовило лібералізацію суспільства, а разом із тим активізацію просвітницько-культурної діяльності різноманітних німецьких громадських об'єднань. На початку ХХ століття постало питання збереження національної культури. За ініціативою священників та інтелігенції створювалися об'єднання, які ставили за мету зберегти свою національну культуру, відкривати нові навчальні заклади, а також об'єднати міських і сільських жителів різних соціальних груп. За даними дослідниці В. В. Шевченко в Одесі у цей час нараховувалося близько 10 німецьких товариств[50, с. 166]. Головною метою новостворених об'єднань було: розвиток злагоджених міжнаціональних відносин,гуртування представників німецької громади навколо спільних проблем та інтересів, спільної національної ідентифікації на основі рідної мови, традицій, звичаїв, культури, історичної пам'яті [20, с. 136].

Одними із перших німецьких товариств, які почали свою діяльність після прийняття Маніфесту 1905 року, були утворені 11 вересня 1906 року два взаємопов'язаних товариства: Південноросійське німецьке товариство (або Південно-Руське німецьке товариство) та Німецьке товариство освіти Південної Росії. За даними дослідниць О. К. Канєнберг-Сандул та В. В. Шевченко обидва товариства були дуже тісно пов'язані між собою. Їх цілі та методи були майже однаковими. Відмінність між ними полягала в тому, що Південноросійське німецьке товариство сприяло захистові та об'єднанню міського німецького населення, а Німецьке товариство освіти Південної Росії – сільського. Головною метою товариства вбачали опіку та захист німецької мови задля збереження національної свідомості. А також об'єднання усіх німців, підданих Російській імперії незалежно від віросповідання, для захисту їх національної самосвідомості та культури. Відомо, що обидва товариства розвивалися дуже швидкими темпами[50, с. 166], [30, с. 89].

За даними Я. А. Бойчук Південноросійське німецьке товариство у 1908 році налічувало 291-го члена. Зважаючи на численну німецьку громаду в Одесі того часу (близько 10 тис. осіб), ця кількість є відносно малою. Згодом статут товариства було змінено, що дозволило більшій кількості людей стати повноправними членами товариства [20, с. 96]. За даними О. К. Канєнберг-Сандул на середину 1909 року від цих товариств було відкрито 25 філій у Бессарабській та Херсонській губерніях, в яких нараховувалося 466 членів. А в 1910 році – 64 філії з 848 учасниками[30, с. 89].

Відомо, у 1906 році в Одесі було засновано ще одне об'єднання під назвою Товариство взаємодопомоги німців-католиків у Росії. У період з 1907 по 1914 рік виходила друком газета німців-католиків «Deutsche Rundschau» («Німецький огляд»). В.П. Ганзуленко наводить дані про те, що перші випуски газети виходили у Саратові, а вже з 1908 року – в Одесі. Як пише дослідниця, в даній газеті висвітлювалися проблеми в німецьких колоніях, а також події повсякденного життя німецької католицької громади.

На сторінках видання підіймалися проблеми шкільної освіти, вивчення рідної мови, жіночої освіти та інші. Згодом видання газети «Deutsche Rundschau» поширилося за межі Одеси, та видавалося серед німецьких переселенців в багатьох губерніях Російської імперії [23, с. 285].

Дамське товариство допомоги бідним німцям-католикам «Марія Гільф» розпочало свою діяльність в Одесі у квітні 1907 року. Головною метою діяльності товариства було сприяння в поліпшенні матеріального стану, а також моральних та духовних умов життя. Для досягнення цілей дане об'єднання надавало бідним сім'ям грошову допомогу, займалося пошуком роботи, турбувалося про догляд за людьми похилого віку, надавало їм житло, розміщувало у притулки та лікувало за власний рахунок. Для дітей з бідних сімей організовувався виховний процес за допомогою організації шкіл з різних галузей знань. Товариство також займалося відкриттям бібліотек, проведенням лекцій та театральних вистав. Членом товариства міг стати кожен бажаючий повнолітній католик німецького походження без різниці у статі та звань [21, с. 406]. За даними І. Г. Гвітадзе до складу товариства могли потрапити і католики інших національностей, проте їхні права дещо відрізнялися від німців, на відміну від останніх інші католики не мали права ухвального голосу та не могли обіймати посади в товаристві. Внески у товариство складали 3 руб. щорічно або 100 руб. пожиттєво. Кошти дамського об'єднання склалися не тільки з членських внесків та пожертвувань, організовувалися збори від концертів, вечорів, вистав, лекцій, лотерей тощо [24, с. 398].

Важливим елементом розвитку німецької громади було дозвілля та проведення вільного часу. Фактично для цього у січні 1908 року було утворено Одеський німецький клуб. Метою товариства було проведення вільного від занять часу з приємністю та користю для німецького населення Одеси. Для досягнення мети організовувались музичні, театральні та літературні вечори та бали. Об'єднання організувало концерти, танці,

театральні вистави. Члени товариства могли проводити своє дозвілля, граючи в карти, кеглі, доміно, лото, більярд та шашки. За даними Я. А. Бойчук, щосереді Одеський німецький клуб влаштував сімейні вечори, оголошення про які розмішувалося у німецькомовній газеті «*Odessaer Zeitung*»[20, с. 150].

В праці В.П. Ганзуленко зазначено, що у 1908 році в Одесі було засновано Південноросійське католицьке німецьке товариство освіти. Головною метою цього товариства було підняття духовного й морального розвитку німців-селян. Для досягнення своєї мети діяльність об'єднання була спрямована на відкриття нових навчальних закладів, в першу чергу шкіл. Для вчителів та кістерів проводилися освітні курси. Відкривалися бібліотеки та читальні, організовувалися лекції, концерти, театральні вистави, видання газет та журналів. Товариство своєю діяльністю сприяло відвідуванню сільських шкіл, а також поліпшувало матеріальне забезпечення своїх членів [23, с. 282-284].

Община німців-католиків, що сформувалась в Одесі, була найбільшою на півдні України. У зв'язку зі збільшенням кількості парафіян однієї церкви в місті вже не вистачало. Тому ще у 1892 році канонік Р. Рейхерт звернувся з клопотанням до міської управи про виділення місця для будівництва нової церкви. В листопаді того ж року Дума і міський голова Г. Маразлі підписали указ про виділення безкоштовної ділянки для будівництва храму[18, с. 112]. Про будівництво нового храму зазначає дослідниця Е. Г. Плеська. У праці «*Одесские немцы*» наводяться відомості про те, що у 1906 році на Новокінній площі була збудована римо-католицька церква Св.Климента за проектом архітектора В. Домбровського. Її парафіянами були здебільшого віруючі німецької національності. Приміській католицькій громаді також були відкриті церковно-парафіяльна школа та благодійні заклади[43, с.12]. Одним з таких закладів було товариство Святого Климента, котре було засновано у 1908 році. Свою назву, як і церква, товариство

отримало на честь святого Климентія, четвертого Папи Римського, закатованого в каменоломнях Херсонеса (неподалік Севастополя)[28]. Головною метою товариства було сприяння культурного та морального розвитку німців-католиків. Для досягнення поставленої мети об'єднання займалося друкарською справою: видавало книги, газети, журнали. Відкривалися бібліотеки та читальні, товариство влаштовувало різноманітні лекції, літературні вечори, читання, театральні вистави, концерти та виставки.

За даними В.П. Ганзуленко, першим головою товариства був обраний один з його засновників Я. Гергардт. Всі інші виборні посади в переважній більшості займали священики. Дослідниця також зазначає, що товариство у 1907 році було переведено із Саратова до Одеси за ініціативи римокатолицького єпископа та мало назву «Клеменс», у 1908 році був прийнятий статут та затверджено нову назву – товариство Святого Климента[23, с. 282-284].

У 1909 році розпочало свою діяльність товариство німецьких студентів «Teutonia Euxina». Як зазначає В. В. Македон, така назва фігурує тільки в установчих документах, надалі дане об'єднання студентів зустрічається як Товариство студентів німців міста Одеси. Головною метою товариства було сприяння культурного та просвітницького виховання серед німецьких студентів. Для досягнення своєї мети в межах об'єднання часто проводились різноманітні концерти. Головами товариств різний час були Отто Мюллер, Християн Кангер, Отто Цвікер, ГотгольдКнауер та інші. За даними В. В. Македон товариство базувалось на вулиці Кузнечній 13, а потім у приміщенні «Клубу одеських промисловців». Студентство слідкувало не тільки за своїм духовним та моральним розвитком, а й приділяло увагу фізичному вихованню [35, с.181].

В зазначений період існувало ще одне німецьке об'єднання Євангелічне товариство молодих людей. Відомостей про це товариство вдалося знайти

небагато. В праці Л. Г. Білоусової зазначено, що об'єднання розпочало свою діяльність у 1910 році [19, с.53].

З початком Першої світової війни анти німецькі настрої посилювалися не тільки в суспільстві, а й у державній політиці Російської імперії. 24 грудня 1914 року імператором було затверджено заборону викладання предметів німецькою мовою у школах для німецьких дітей, крім Закону Божого та німецької мови.

Національне самопочуття німецької громади погіршилося. Було прийнято низку нормативно-правових актів, які часто називають «ліквідаційними законами». Дані акти мали дискримінаційний характер та обмежували права німецьких колоністів. Як пише А. В. Гедьо, акти, прийняті у лютому та в грудні 1915 року, на державному рівні запровадили ліквідацію німецьких товариств [26, с.168]. У праці В. В. Шевченко вказується, що крім заборони діяльності товариств, не дозволялася діяльність німецької преси, не можна навіть було спілкуватися німецькою мовою [51, с.342].

У циркулярі Міністерства народної освіти від 4 травня 1915 року передбачалося негайне звільнення вчителів, небажаних за обставинами воєнного часу. Видання газет, журналів та книг німецькою мовою було заборонено, реклама, вивіски магазинів і підприємств підлягали знищенню. Історик А. Айсфельд зазначає, що Катеринославський губернатор заборонив збиратися разом більш ніж двом німцям-чоловікам навіть у власному домі. Для багатодітних сімей склалася нестерпна ситуація: вони порушували це розпорядження самим своїм існуванням. У громадських місцях встановлена заборона теж діяла. Доходило до того, що колоністи повинні були доручати поховання своїх близьких представникам інших національностей [17, с.62].

Отже, таким чином можна зробити висновок, що революційні процеси на початку ХХ століття, а також прийняття Маніфесту 1905 року сприяли піднесенню національної свідомості німецької громади. В зазначений період почала відкриватися чимала кількість німецьких товариств, які, так чи

інакше, надавали допомогу представникам своєї громади та покращували рівень культурного розвитку. Переломним моментом став початок Першої світової війни, який ознаменувався прийняттям низки антинімецьких актів, погіршенням становища національної свідомості та припиненням діяльності німецьких товариств.

ВИСНОВКИ

Аналіз опрацьованих джерел та літератури дає змогу зробити наступні висновки щодо діяльності німецьких громадських об'єднань у другій половині XIX – на початку XX ст. в південному регіоні.

Території, які були приєднанні до Російської імперії з кінця XVIII мали надзвичайно сприятливі кліматичні умови, родючі ґрунти та були розташовані на перетині важливих торгівельних шляхів. Тому не дивно, що саме ці землі приваблювали велику кількість європейських колоністів, зокрема німців, які в свою чергу привозили європейську культуру, нові та прогресивні методи ведення сільського господарства та ремесл. Також велике значення мала імперська політика російського уряду, який намагався у будь-який спосіб заселити щойно завойовані території, аби хоч якось легалізувати свою владу.

Для того, щоб привабити іноземних колоністів урядом було ухвалено низку законодавчих актів, які гарантували правове становище переселенцям, а також впроваджували чималу кількість привілеїв. Грошова допомога, безвідсоткові позики, звільнення від податків, свобода віросповідання та багато іншого було закріплено правовим статусом іноземців. Тому не дивно, що таке положення речей спричинило масову міграцію в південні регіони, які були малозаселеними на початку XIX ст.

Перші німецькі колоністи, що з 1803 року почали прибувати до Одеси, зіштовхнулися з низкою перепон на своєму шляху. Подолати перші труднощі вдалося за рахунок наполегливої праці. Чимала кількість із них займалася землеробством та ремісничою справою. Згодом, репутація німецьких майстрів поширювалася далеко за межі міста.

В зазначений період швидкими темпами розвивалася благодійність, яка контролювалася Приказами громадського піклування. Не винятком стала і Одеса, де ще у 20-ті роки XIX століття був створений такий Приказ. У місті відкривалася чимала кількість благодійних товариств, які надавали допомогу

тим, хто цього потребував. На формування благодійності впливало багато факторів. На мою думку, одним з ключових факторів для Одеси є мультинаціональний склад населення міста в XIX ст. Тому зовсім не дивно, що чимало благодійних товариств належали різним етнічним громадам, які проживали у місті. Саме багатонаціональний склад населення міста Одеси визначав специфіку одеської благодійності, яка полягала в існуванні добродійних організацій, створених завдяки ініціативі іноземних жителів міста.

Не винятком стала і німецька громада міста. Німецькі поселення в Одесі отримали назви Верхньої та Нижньої колоній. Саме в цих межах почали формуватися одні з перших німецьких об'єднань, що згодом перетворювались на товариства. Перші товариства розпочинали свою діяльність на релігійних засадах. Згодом з'являлися благодійні та культурно-просвітницькі об'єднання. Всі вони своєю діяльністю були спрямовані на допомогу співвітчизникам в той чи інший спосіб. За участю товариств відкривалися притулки, безкоштовні їдальні, надавалася грошова допомога і т. д. Об'єднаннями робилися освітні програми та культурницькі заходи задля збереження своєї мови, культури, національної свідомості.

Початок XX століття став періодом бурхливого розвитку в політичній системі Російської імперії. Різноманітні заворушення та потрясіння, що відбувалися в суспільстві у той час переросли в революцію; одним з наслідків якої став прийнятий у 1905 році Маніфест. Всі ці події створили сприятливі умови для піднесення національної свідомості німецької діаспори. Саме в цей час помітним стає активізація створення та діяльності нових німецьких товариств.

У перший період дослідження німецьких товариств, тобто до Маніфесту 1905 року, мною було проаналізовано діяльність 8 товариств. Серед них провідне місце займали Німецьке благодійне товариство, Товариство взаємодопомоги німецьким підданам, а також товариство «Гармонія». У другий період діяльності німецьких об'єднань (після 1905 року) було

відкрито ще 9 товариств: Німецьке товариство освіти в Південній Росії, Південноросійське німецьке товариство, Товариство «Марія Гільф», Одеський німецький клуб та Південноросійське католицьке німецьке товариство освіти. Вони займали чільне місце серед німецьких організацій, діяльність яких була спрямована на розвиток освіти, культури та збереження німецької ідентичності.

В ході дослідження обраної теми було виявлено, що релігійний фактор у формуванні німецьких об'єднань у другий період перестає відігравати вирішальну роль та відходить на другий план. Натомість з'являється чимала кількість товариств, спрямованих на поширення освіти, ідей німецької національної самосвідомості, вивчення рідної мови та культури. Характерною стає тенденція створення товариств задля збереження та захисту німецьких традицій та культури.

Німецькі товариства активно співпрацювали з об'єднаннями в межах своєї громади. Часто відкривалися філії одеських німецьких товариств в інших містах чи селах. Нерідко одна й та сама людина могла бути членом кількох німецьких товариств. Траплялися випадки співробітництва з іншими національними товариствами. Наприклад, після закриття німецьких товариств, кошти могли бути направлені в інші товариства, здебільшого релігійного характеру. Велася ділова переписка з членами інших національних об'єднань задля забезпечення міжнаціональних відносин та реалізації спільних цілей. Часто в німецькі товариства могла входити необмежена кількість осіб. В залежності від популярності об'єднання кількість членів коливалася від кількох сотень до декількох тисяч.

З початком Першої світової війни діяльність німецької громади підпадає під антинімецькі настрої, а разом із цим існування національних товариств, що існували у цей період. Вирішальними у питанні позбавлення прав німців у Російській імперії стали «ліквідаційні закони», котрі були прийняті у січні-грудні 1915 року. Відтак заборонялась діяльність будь-яких німецьких об'єднань, використання німецької мови, тощо.

Таким чином, можна зробити висновок, що діяльність німецьких товариств в Одесі у зазначений період була спрямована на покращення умов життя співвітчизників, а також допомогу нужденним. Разом із цим в межах німецької громади та товариств активними темпами розвивалися ідеї національної свідомості та ідентичності. Важливим у цьому питанні була освіта. Адже розвиток освітніх товариств та закладів мав дуже важливе значення для розвитку національної самосвідомості, сприяв поліпшенню вивчення німецької мови та культури.

СПИСОК ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

ДЖЕРЕЛА

Архівні матеріали

1. Державний архів Одеської області. Ф.2 (Канцелярія Одеського градоначальника), оп.1, спр.2120 (Отчеты о деятельности благотворительных и других обществ, 1895 год), 73 арк.
2. Державний архів Одеської області. Ф.2 (Канцелярія Одеського градоначальника), оп.1, спр.584 (Об учреждении в Одессе общества под названием «Гармония»), 84 арк.
3. Державний архів Одеської області. Ф.2 (Канцелярія Одеського градоначальника), оп.1, спр.727 (О благотворительных обществах, существующих в Одесском градоначальстве), 73 арк.

Опубліковані джерела

Законодавчі документи

4. Именной высочайший указ правительствующему сенату о временных правилах об обществах и союзах: от 4-го марта 1906 // Российское законодательство X-XX в. Т.9. М., 1994.
5. О дозволении немецким колонистам переселяться из Герцогства Варшавского в Бессарабию: Указ Александра I от 22 янв. 1814 г. // Полное собрание законов Российской империи (далі - ПСЗ). 1-е. Т. 32. №25522.
6. О позволении иностранцам выходить и селиться в России: Манифест Екатерины II от 4 дек. 1762 г. // ПСЗ. 1-е. Т. 16. № 11720.
7. О поселении в окрестностях Одессы и в других местах губерний: Херсонской, Екатеринославской, Таврической колонистов, из Германии прибывших: Указ Александра I от 17 окт. 1803 г. на имя одесского градоначальника Дюка де Ришелье // ПСЗ. 1-е. Т. 23. № 20988.

8. Об дозволеннии всем иностранцам, в Россию въезжающим, поселяться в которых губерниях они пожелают и о дарованных им правах: Манифест Екатерины II от 22 июля 1763 г. // ПСЗ. 1-е. Т. 23. № 11880.
9. Об устройстве селения единоверных народов в городе Одессе и окрестностях оногo: Указ Екатерины II на имя ген.-губернатора графа Зубова от 19 апр. 1795 г. // ПСЗ. 1-е. Т. 23. № 17320.
10. Об учреждении Канцелярии Опекунства иностранных колонстов: Указ Екатерины II Сенату от 22 июля. 1763 г. // ПСЗ. 1-е. Т. 23. № 11879.

Статути товариств

11. Устав Германского благотворительного общества. Одесса, 1903. 17 с.
12. Устав Немецкого благотворительного общества. Одесса, 1874. 39 с.
13. Устав Немецкого благотворительного общества. Одесса, 1900. 39 с.
14. Устав Немецкого клуба. Одесса, 1908. 23 с.
15. Устав приюта при Одесской Римско-католической церкви. Одесса, 1899. 13 с.
16. Устав убежища для бедных девочек Риммо-католического исповедания. Одесса, 1898. 9 с.

ЛІТЕРАТУРА

17. Айсфельд. А. Немцы на юге Украины (1871-2003) // Причерноморские немцы в жизни и деятельности г. Одессы и региона 1803-2003: Библиографический указатель / Упоряд.: В. Самодурова, А. Айсфельд, М. Шевчук. Одесса: Астропринт, 2003. С. 55-87.
18. Балтян О. А. Роль німецької общини в розвитку католицької церкви в Одесі // Матеріали 73-ї звітної студентської наукової конференції ОНУ імені І. І. Мечникова. Одеса, 2017. С. 109-115.
19. Білоусова Л. Г. Національні товариства в Одесі в ХІХ – на початку ХХ ст. // Український історичний журнал. 2017, № 2. С.46-63.
20. Бойчук Я. А. Громадські об'єднання етноменшин на українських землях у складі Російської імперії (1861 – 1914 рр.). Київ, 2015. 273 с.

21. Бойчук Я. А. Німецькі соціально-реабілітаційні громадські об'єднання в Україні (80-ті роки XIX - початок XX ст.). Київ: Вид-во НПУ ім. МП Драгоманова, 2013. С. 401-410.
22. Виникнення і розвиток міста Одеса // Історія міст і сіл української РСР: веб-сайт.URL: <http://ukrskr.com.ua/odeska/viniknennya-i-rozvitok-mista-odesa> (05.05.2022).
23. Ганзуленко В. П. Римо-католицькі громади Півдня України (кінець XIX – початок XX ст.): соціальний аспект // Південний архів. Сер. : Історичні науки. 2008, вип. 28-29. С. 279-287.
24. Гветадзе І. Г. Функціонування добродійних об'єднань та установ різної конфесійної приналежності на Півдні України (XIX — початок XX ст.) // Проблеми історії України XIX — початку XX ст. 2012, вип. 19. С.394-402.
25. Гветадзе І. Г. Добродійна та просвітницька діяльність іноземців на Півдні України (40-ві рр. XIX – початок XX ст.). Донецьк, 2013. 392 с.
26. Гедьо А. В. Роль консульських установ у розвитку добродійності в Одесі (середина XIX – початок XX ст.) // Науковий вісник Дипломатичної академії України. 2017, вип. 24(1). С.163-170.
27. Гребцова И. С. Становление государственного попечительства и общественной благотворительности в Одессе в конце XVIII-60-е гг. XIX ст. Одесса, 2006. 320 с.
28. Иванченко С. Католический храм Святого Климента // Очерки об Одессе: 2018. URL: <http://lost-odessa.iv-studio.od.ua/hram-sviatogo-klimenta.html> (05.05.2022).
29. Історія Одеси / Одеський національний університет ім. І. І. Мечникова, Одеська обласна державна адміністрація, Одеська міська рада; гол. редкол. В. Н. Станко. Одеса: Друк, 2002. 560 с.
30. Каненберг-Сандул О. К. Правове становище німецьких колоністів на півдні України (кінець XVIII ст. –1917 р.). Одеса , 2018. 269 с.

31. Кинка С. История благотворительности в Одессе // Followers Afisha Odessa: 2020. URL: <https://followers.com.ua/odessa/city/istoriya-blagotvoritelnosti-v-odesse-7-faktov-ot-followers> (05.05.2022).
32. Кинка С. Одесская «дуга милосердия»: об истории городской благотворительности // Odessa Online: 2018. URL: <https://odessa.online/odesskaya-duga-miloserdiya-ob-istorii-gorodskoj-blagotvoritelnosti> (05.05.2022).
33. Македон В. В. Документи з фондів Державного архіву Одеської області як джерело для дослідження розвитку національно-культурних товариств Одеси XIX – початку XX ст. // Записки історичного факультету. 2013, вип. 24. С. 82-92.
34. Македон В. В. Новоросійський університет в історії національно культурних об'єднань Одеси наприкінці XIX – на початку XX ст. // Південь України: етноісторичний, мовний, культурний та релігійний виміри: зб. наук. праць V Міжнар. наук. Конф. Одеса: ОНУ, 2015. С. 179-183.
35. Македон В. В. Просвітництво в діяльності одеських національно-культурних об'єднань у середині XIX – на початку XX ст. // Вісник Маріупольського державного університету. Серія : Історія. Політологія. 2015, вип. 13-14. С. 119-127.
36. Маркевич А.И., Кирпичников А.И. Прошлое и настоящее Одессы. Одесса: типография Л. Кирхнера, 1894. 48 с.
37. Молчанов В. Б. Революція 1905–1907 в Україні // Інститут історії України. URL: http://www.history.org.ua/?termin=Revoliutsiia_1905 (05.05.2022).
38. Надєждіна І. Просвітницько-педагогічна діяльність представників німецької інтелігенції на Півдні України другої половини XIX – початку XX століття // Педагогічні інновації: ідеї, реалії, перспективи. 2018, вип. 1. С.73-80.

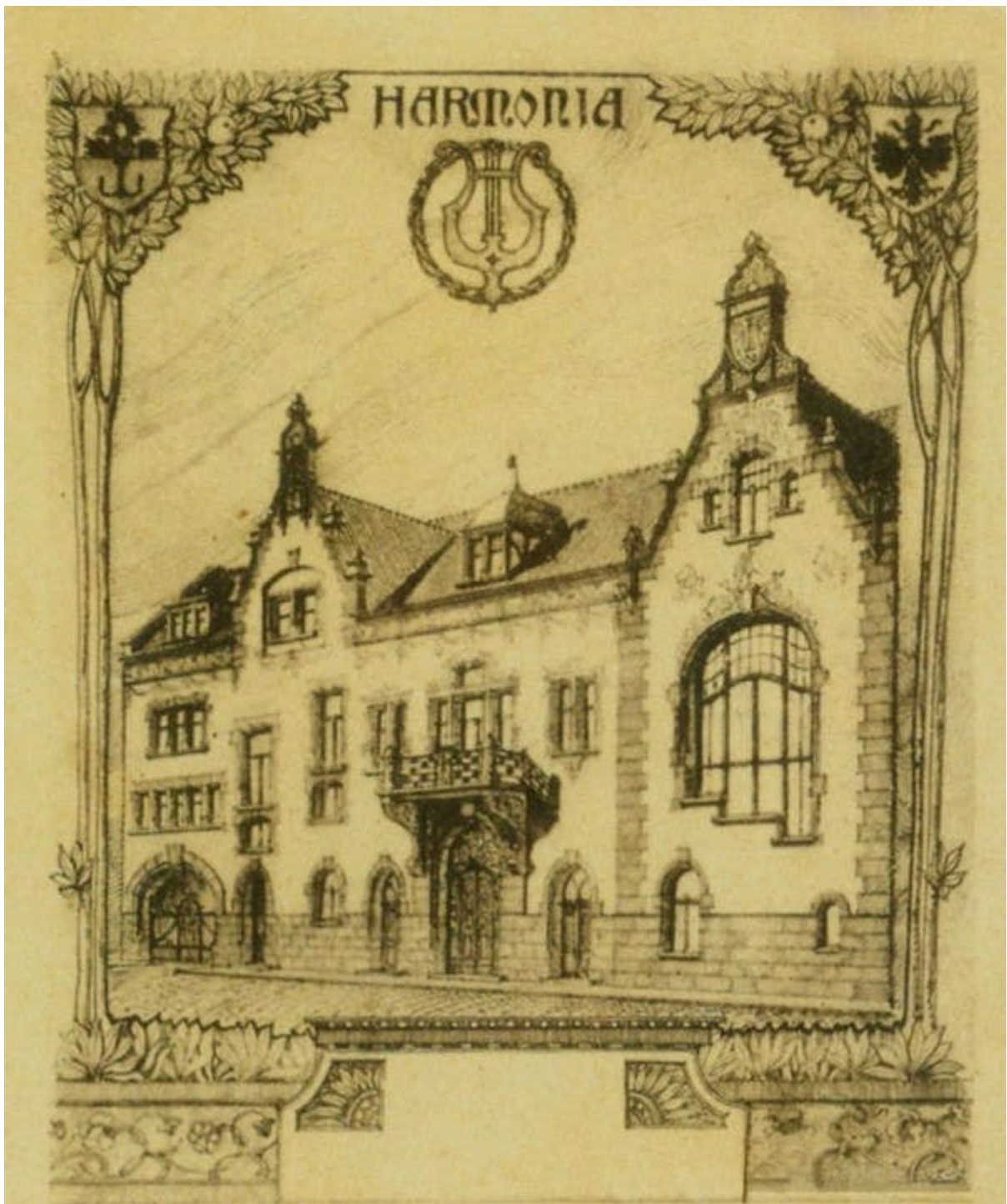
39. Писаревский Г. Г. Из истории иностранной колонизации в России в XVIII в. Москва: Печатня А.И. Снегиревой, 1909. 438 с.
40. Плесская Э. Г. Немцы Причерноморья. Одеса: Астропринт, 2008. 136 с.
41. Плесская Э. Г. Прогулки по "немецкой" Одессе: альбом-путеводитель [фот. Л. Эзау]. Одесса: Экология, 2020. 168 с.
42. Плесская Э. Г., Айсфельд А. Немцы Одессы и Одесского региона. Одесса: Астропринт, 2003. 440 с.
43. Плесская-Зебольд Э. Г. Одесские немцы вчера и сегодня. Одеса, Астропринт, 2010. 28 с.
44. Плесская-Зебольд Э. Г. Одесские немцы: 1803-1920. Одесса, 1999. 520 с.
45. Причерноморские немцы в жизни и деятельности г. Одессы и региона 1803-2003: Библиографический указатель / Упоряд.: В. Самодурова, А. Айсфельд, М. Шевчук. Одесса: Астропринт, 2003. 312 с.
46. Революція 1905—1907 // Вікіпедія. веб-сайт. URL: https://uk.wikipedia.org/wiki/Революція_1905—1907 (05.05.2022).
47. Руснак Ю. М. Вплив європейських традицій на формування одеської піаністичної школи // Вісник Національної академії керівних кадрів культури і мистецтв 2019, №. 3. С.393-398.
48. Тарасова М. Участь іноземців у становленні соціально-економічного простору Південної України в кінці XVIII ст. – 1870-х рр. // Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету, 2015, вип. 44, том 1. URL: https://shron1.chtyvo.org.ua/Tarasova_Maryna/Uchast_inozemtsiv_u_stanovlenni_sotsialnoekonomichnoho_prostoru_Pivdennoi_Ukrainy_v_kintsi_Kh_VIII_s.pdf?PHPSESSID=46g6f70iugpu45m3h9u4jfv34 (05.05.2022).
49. Хроніка подій 1905 року // Цей день в історії. URL: <https://www.jnsm.com.ua/cgi-bin/m/td.pl?Year=1905> (05.05.2022).
50. Шевченко В. В. До питання про освоєння німцями Причорномор'я.// Етнічна культура в глобалізованому світі : зб. наук. праць 5-ої та 6-ої

- Міжнар. наук. конф. студентів, аспірантів та молодих вчених : присвяч. 25-річчю Незалежності України. Одеса, 2016. С. 161-169.
51. Шевченко В. В. Німецька колонізація на Півдні Російської імперії в XIX – на початку XX століття // Матеріали 73-ї звітної студентської наукової конференції ОНУ імені І. І. Мечникова. Одеса, 2017. С. 335-345.
52. Шевчук Н. А. Немцы на юге Украины (1803-1917) // Причерноморские немцы в жизни и деятельности г. Одессы и региона 1803-2003: Библиографический указатель / Упоряд.: В. Самодурова, А. Айсфельд, М. Шевчук. Одесса: Астропринт, 2003. С. 9-55.
53. Щепакін В. М. Професійне камерне виконавство в Полтаві, Миколаєві та Херсоні на початку XX століття // Мистецтвознавчі записки : Зб. наук. праць. вип. 28. Київ: Міленіум, 2015. С. 88-98.

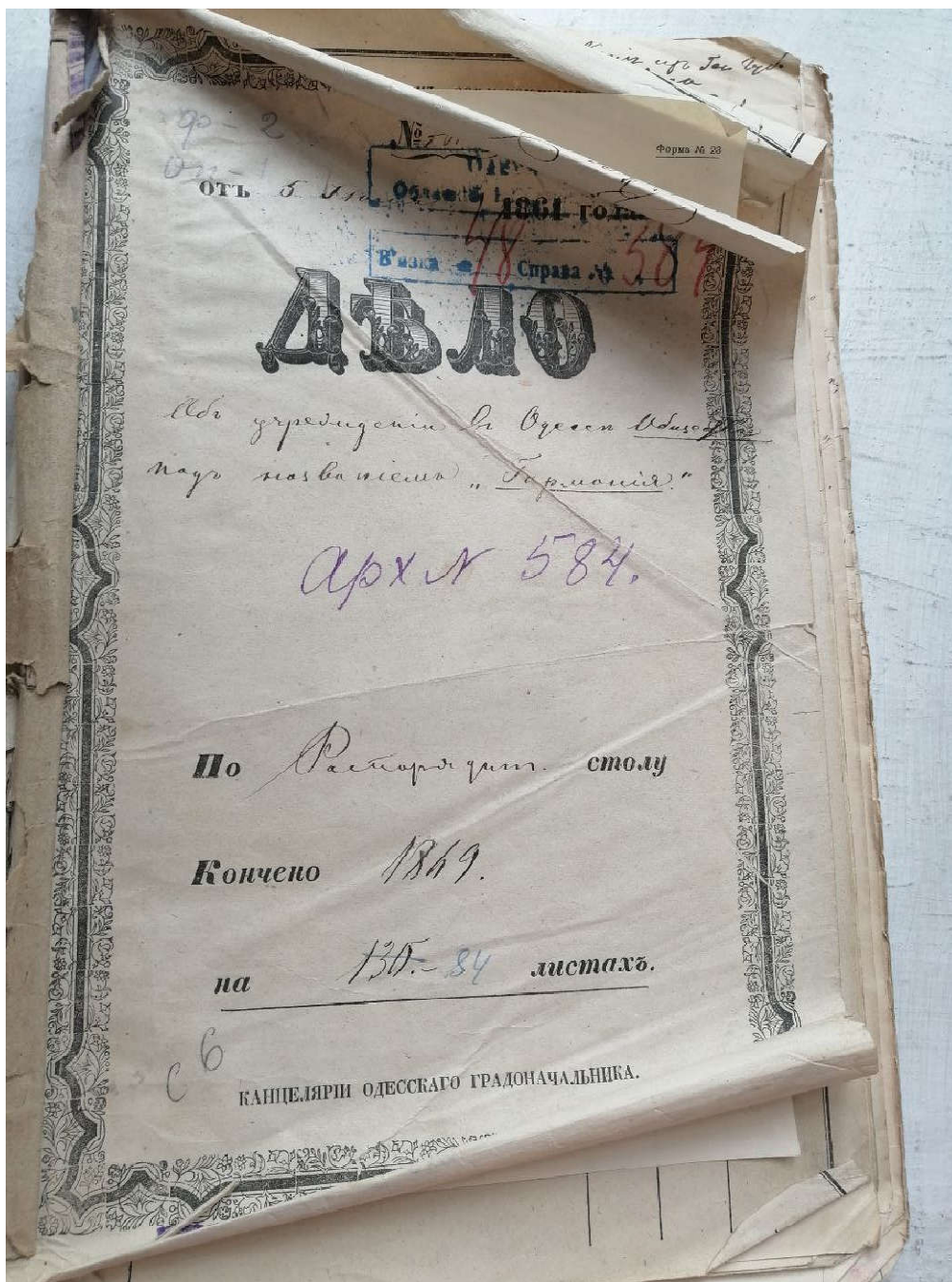
ДОДАТКИ

Додаток А

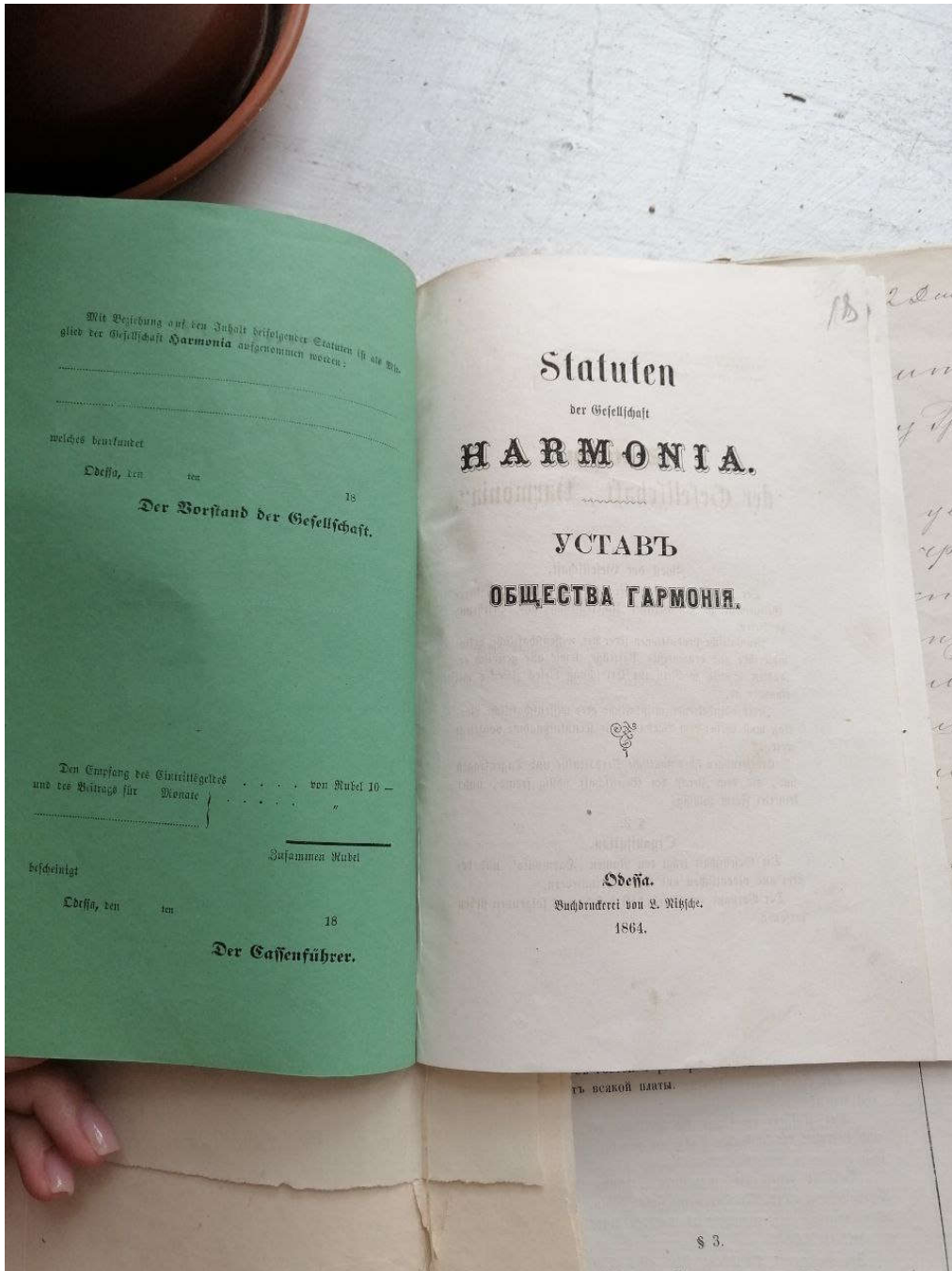
<i>Рік заснування</i>	<i>Назва товариства</i>
1846 р.	Німецьке благодійне товариство
1861 р.	«Гармонія» (нім. «Harmonia»)
1869 р.	Клуб ремісників та промисловців
1880 р.	Гімнастичне товариство
1888 р.	Товариство взаємодопомоги німецьким підданам
1898 р.	Притулок для бідних дівчаток римсько-католицького віросповідання
1899 р. (1898)	Благодійне товариство для германопідданих в Одесі
1899 р.	Притулок при одеській римо-католицькій церкві
1906 р.	Німецьке товариство освіти в Південній Росії
1906 р.	Південноросійське німецьке товариство
1906 р.	Товариство взаємодопомоги німців-католиків у Росії
1907 р.	Товариство «Маріягільф»
1908 р.	Одеський німецький клуб
1908 р.	Південноросійське католицьке німецьке товариство освіти
1908 р.	Товариство Святого Климента
1909 р.	Товариство студентів-німців «Teutoni u Euxina»
1910 р.	Євангелічне товариство молодих людей

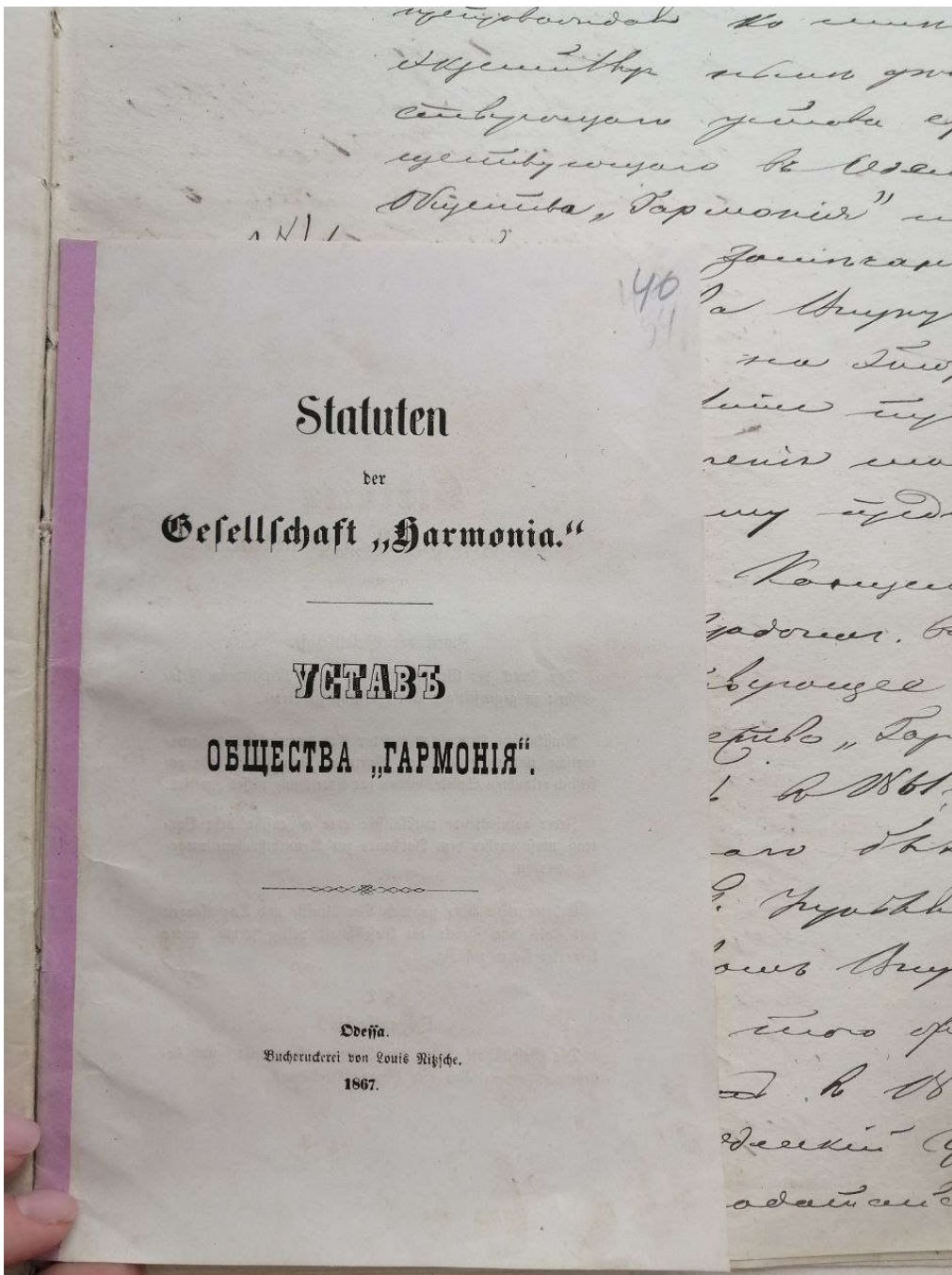
Німецький клуб «Harmonia». Гравюра.

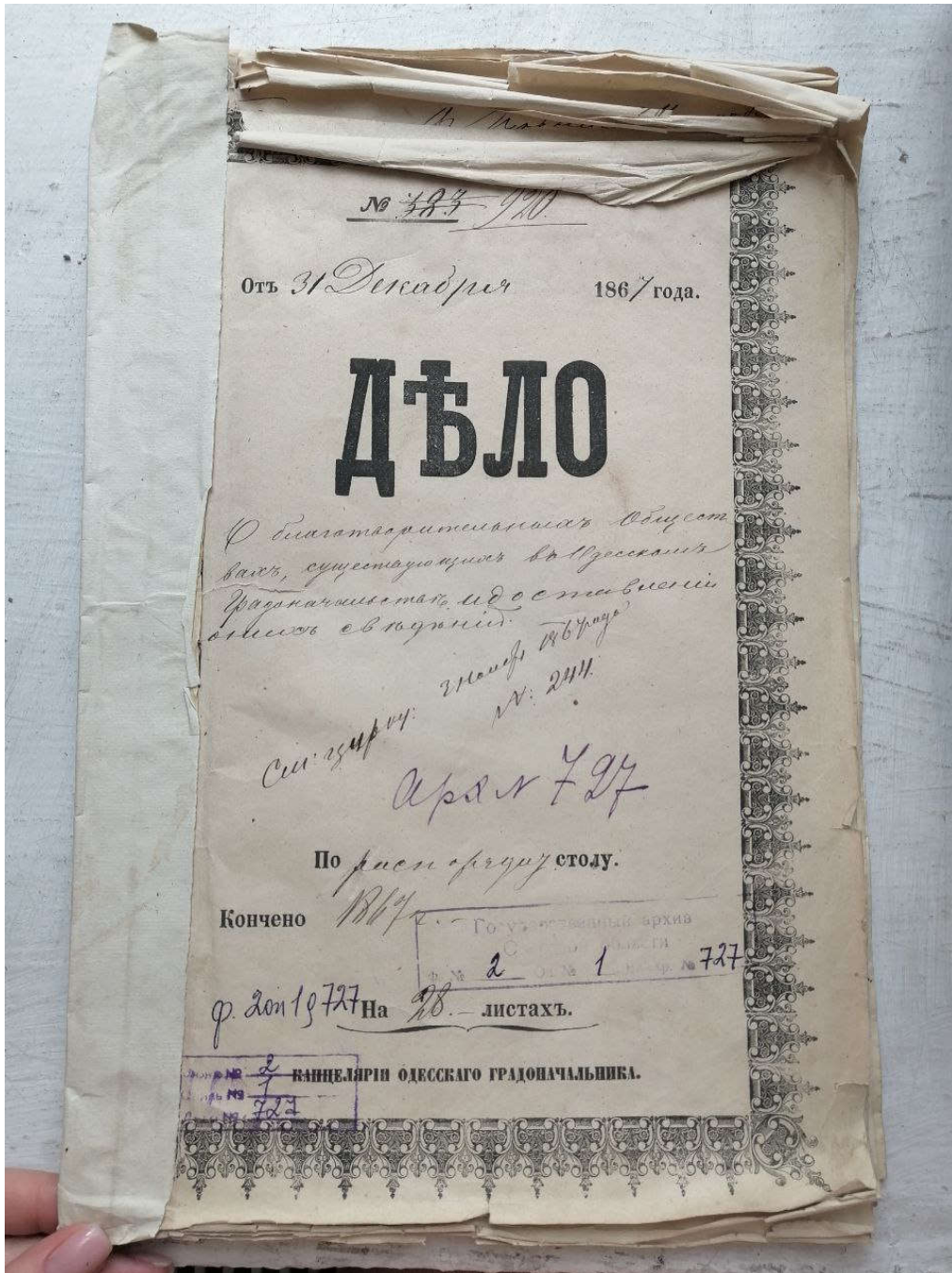
Фотокопія титульного аркушу справи № 584 (Державний архів Одеської області. Ф.2, оп.1, спр.584 (Об учреждении в Одессе общества под названием «Гармония»)).

Фотокопія титульного аркушу статуту товариства «Гармонія» 1864 року

Фотокопія титульного аркушу статуту товариства «Гармонія» 1867 року

Фотокопія титульного аркушу справи № 727 (Державний архів Одеської області. Ф.2, оп.1, спр.727 (О благотворительных обществах, существующих в Одесском градоначальстве)